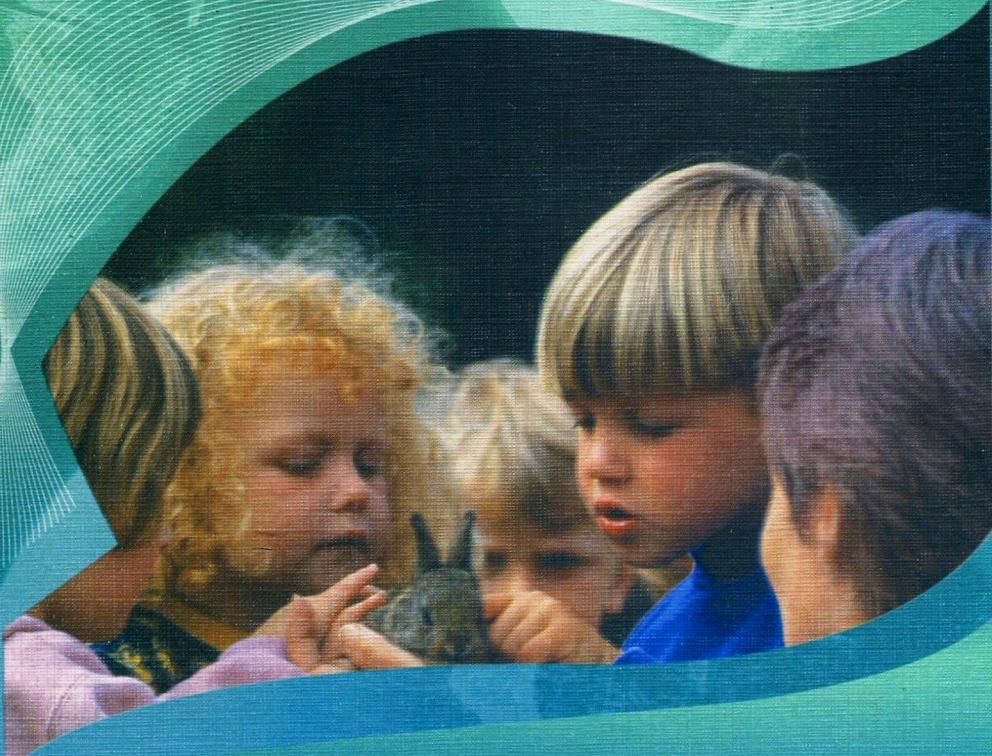

БІБЛІОТЕКА «ШКІЛЬНОГО СВІТУ»

ШКІЛЬНИЙ
СВІТ

Олександр Кочерга

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ДІТЕЙ 6 РОКУ ЖИТТЯ

з чого починається велике добро?
Звісно ж, з «Дитячого садка»!

Якщо Ви бажаєте все знати про таємниці дитячих перемог і в майбутньому — не забудьте передплатити «Дитячий садок», а також «Дитячий садок. Бібліотека»!

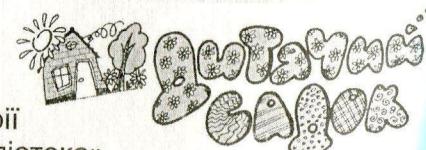
Він спокійний, впевнений в своїх силах і з задоволенням іде до дітей, як на роботу, так і додому.

Наука довела: дорослий, що регулярно читає газету, втомується набагато менше, не ображається на дітей, у нього з усіма чудові стосунки.

Передплатіть улюблені видання:

35265 — індекс часопису «Дитячий садок»

06647 — індекс книжкової серії «Дитячий садок. Бібліотека»

*Бібліотека «Шкільного світу»
Заснована у 2003 р.*

**шкільний
СВІТ**

Олександр Кочерга

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ДІТЕЙ 6 РОКУ ЖИТТЯ

Дитячий садок. Бібліотека

Київ
«Шкільний світ»
2007

Кочерга Олександр Васильович, канд. психол. наук,
заступник директора з навчально-методичної роботи,
завідувач кафедри методики та психології дошкільної і початкової освіти
ППО КМПУ ім. Б.Д. Грінченка

Рецензенти:

О.М. Кокун, завідувач лабораторії вікової психофізіології Інституту
психології АПН України ім. Г.С. Костюка, доктор психологічних наук, про-
фесор; **В.В. Клименко**, головний науковий співробітник лабораторії вікової
психофізіології Інституту психології АПН України ім. Г.С. Костюка, доктор
психологічних наук, професор; **О.Ф. Хмеляр**, доцент кафедри психології

Кочерга, Олександр.

K75 Психофізіологія дітей 6 року життя. — К. : Шк. світ, 2007. —
128 с. — (Б-ка «Шкіл. світу»).
ISBN 978-966-451-000-1.
ISBN 978-966-451-116-9.

У посібнику розглянуто фізіологічні та нейронні механізми психічних процесів, станів і поведінки, які впливають на шестирічну дитину, на становлення її творчих здібностей. Це початок відліку часу, коли починає відбуватися наближення дій фізичних та психічних процесів дитини до можливостей їх дії, як у дорослої людини. Шість років — це період потужної фізичної активності тіла та активізації людського енергопотенціалу; це час, коли психомоторні дії сприяють розвитку мислення, почуттів, уяви.

Для слухачів курсів (вихователів, учителів, медичних сестер ДНЗ, психологів-практиків, соціальних педагогів) **підвищення кваліфікації в системі післядипломної освіти** та батьків.

ЗМІСТ

Слово до читача.....	4
Вступ	6
Розділ 1. Анатомо-фізіологічна характеристика	
та фізичний розвиток	7
Рухова активність — біологічна потреба.....	8
Розвиток рухових здібностей	13
Показники фізичного розвитку дітей	17
Чинники ризику фізичного розвитку —	
низька рухова активність	19
Розділ 2. Розвиток психічних процесів.....	21
Психічний світ дитини.....	22
Розділ 3. Психофізіологічні та психічні особливості	
шестирічних першокласників (дошкільників)	32
Психофізіологія індивідуальності	33
Вікові особливості.....	35
Порушення у поведінці дошкільників.....	39
Відставання в психічному розвитку — перепони	
на шляху до творчості	41
Психічні стани	45
Шкільна зрілість як умова природного розвитку творчості.....	48
Психологічний портрет ідеального першокласника	52
Чинники, які зумовлюють високий рівень адаптації	54
Способи сприйняття інформації людиною	54
Розділ 4. Психофізіологія поведінки хлопчиків і дівчаток	66
Світ очима хлопчиків (психофізіологічні особливості)	67
Світ очима дівчаток (психофізіологічні особливості)	73
Розділ 5. Родина та здоров'я дитини	84
Статеве виховання	84
Стилі батьківської поведінки та характеристики родин	86
«Ключики» до самопізнання (тести)	109
Розділ 6. Діагностики особливостей дитини	119
Визначення тривожності	120
Визначення імпульсивності	122
Визначення агресивності	125

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановні читачі! У попередніх книгах («Психофізіологія раннього дитинства. — К.: Вид. дім «Шкільний світ»: Вид. Л.Галіцина. — 2006. — 120 с.; «Психофізіологія дітей 1—3 років. — К.: Вид. дім «Шкільний світ»: Вид. Л.Галіцина. — 2006. — 128 с.; «Психофізіологія дітей 4—5 років. — К.: Вид. дім «Шкільний світ»: Вид. Л.Галіцина. — 2007. — 128 с.) ми розглянули перші п'ять років життя дитини, які, на думку вчених, є вирішальними для майбутнього становлення людини.

Наступний шостий рік є визначальним для гармонійного розвитку тіла та душі дитини. Це період зростання та початку формування майбутньої «картини» підліткового віку дитини, саме тут закладаються «контури» буревного віку «революціонера» (або як називають науковці протуберантного (статевого) дозрівання). Подолання криз підліткового віку може відбуватись бурхливо, як повінь, що зносить все на своєму шляху, чи як спрямована, керована стихія, здатна обмежитись дамбами соціальних правил і повернутись до свого звичайного русла — все це має закладатись на шостому році життя.

Десятиліттями до школи йшли в сім років і лише наприкінці 80-х років минулого століття вперше в нашій країні поріг школи переступили шестилітки, які ходили до нульового (підготовчого) класу. Минали роки, і 2001 року шестилітки пішли до першого класу чотирирічної початкової школи. Закон «Про освіту» дозволив батькам віддавати дитину до школи в шість або сім років. Утім, це офіційно дозволило вважати несуттєвою різницю між шести та семи роками дитини. Тимчасом всі дослідження вказують на явне погіршення здоров'я дітей, і рік од року ситуація погіршується.

Все це викликає занепокоєність і бажання знайти шляхи поліпшення ситуації в початковій школі. Багато, як на наш погляд, залежить, здавалося б, від досить простих речей (нормальні меблі, які відповідають віку дитини, можливість відпочити, створення ігрових кімнат, дотримання психофізіологічних навантажень, нормальне харчування...).

Окрім іншого увагі варти питання підготовки батьків та педагогів, які мають працювати з першокласниками-шестирічками. Насамперед важливо усвідомити, що діти шести та семи років є досить різними, якщо порівнювати трирічну та вісімнадцятирічну дитину. Варто пам'ятати, що шестирічна дитина-першокласник — це *дошкільник*,

а не молодший школяр, яким стає дитина після сьомого року життя. Психічний вік має свої межі і, звісно, іноді дитина може його випереджати, але останні роки вказують на певну незрілість, яка фіксується у багатьох дітей (до 65 % дітей України). І рік од року ця проблема стає гострішою.

Отже, невтручання у цю проблему може коштувати державі в майбутньому доволі дорого і обернутись різними соціальними негараздами. Варто пам'ятати: економлячи на дошкільній і початковій освіті, держава пролонгує негаразди соціально-економічного розвитку на десятиліття і заганяє себе в постіндустріальному (інформаційному) суспільстві у глухий кут, приречуючи себе на вічне відставання від розвинених країн. Один долар, який вкладається в дошкільну і початкову освіту, приносить з часом 18 доларів прибутку.

Обстоюючи права «Світу дитинства», хочемо лише одного, щоб всі ми, дорослі, дослухались до психофізіологічних можливостей дитини, використовували весь потенціал, який надає природа самої дитини, і не поспішали взяти все можливе від природи дитини зараз і тепер, не замислюючись над її майбутнім.

Варто пам'ятати, що для жодного насилля над дитиною немає виправдовувань і не може бути пояснено доцільністю, як би вона не обґрунтовувалась. Крім того, страх та негативні почуття руйнують психофізичне здоров'я дитини (доцільно згадати відому приказку «За допомогою штика можна зробити багато, але всидіти на ньому неможливо — муляє»). Тому основний лозунг для педагогів і батьків — «НЕ НАШКОДЬ!», підтримуючи намагання та творчі злети дитини.

На наш погляд, матеріали книги стануть у пригоді педагогам, психологам, соціальним педагогам, медичним сестрам ДНЗ, батькам і допоможуть краще розібратись у психофізіологічних особливостях дітей шостого року життя, зрозуміти їх особливості порівняно з іншими віковими періодами.

Особливо ми сподіваємося, що матеріали книги допоможуть поступово покращити роботу педагогів з шестирічками, зрозуміти та врахувати їх потреби в умовах навчання в початковій школі. Гармонійна адаптація шестирічної дитини до умов шкільного життя стане запорукою збереження її здоров'я та природного бажання пізнавати світ, а отже, вчитися з насолодою в наступні шкільні роки. Щасливе дитинство — це коли тебе розуміють, приймають та люблять таким, як ти є! Тож любитимемо наших дітей тільки тому, що ВОНИ НАШІ, а іншими вони просто не можуть!

ВСТУП

Непомітно минули перші п'ять років життя, і наш малюк чимось став схожим на своєрідну «копію дорослого», лише у зменшених розмірах. Нас тішать його дії, які часто копіюють нас або оточення. Нам здається, що він більш керований нами та слухняний. Ми радіємо його першим фантазіям та мовленнєвим каламбурам. Нас дивує його потужна пам'ять, здатна зберігати безліч різноманітних дрібниць та деталей, які досить часто ставлять нас у глухий кут. Нас захоплює його невтомна енергійність, бажання все встигнути, вчасно прийти на допомогу оточенню. Нас надихає його невичерпний оптимізм, віра в добро і можливість подолати всі труднощі на своєму шляху.

У шестиричному віці активізується формування статової ідентифікації у дітей, яка допомагає їм краще зрозуміти себе в навколошньому світі, співвідносячи з нормами та правилами суспільного життя. Саме на цьому етапі вже починають набирати обрисів контури майбутніх соціальних ролей, які діти приміряють на себе. Сильний гнів, бурхлива радість, надмірна печаль, розчарування, відврте шире здивування, неперевершене захоплення — це тисячна частка всієї гами потужних почуттів, що клекочуть у шестиричної дитини. Тимчасом саме в цей період починає набирати потужність вольова регуляція, яка повільно, але впевнено починає контролювати дії дитини, і хоча ще тривалий час процеси збудження панують над процесами гальмування, дедалі частіше простежується посидючість, бажання дати оцінку, замислися.

Це період, коли індивідуальні особливості починають потужно про себе нагадувати і виявлятися у всіх діях, починаючи від психомоторних до мисливських. І всходи чіткий відбиток власної потужності, сили, гнучкості, стійкості, слабкості нервових процесів, які матеріалізують і більш чітко показують той чи інший темперамент дитини, який певний час вміло приховувала природа.

Шановні колеги! Ми зараз перебуваємо на шляху ознайомлення із загадковим світом нашої шестиричної дитини, а можливо, вже й першокласника. Зрозуміло, що читання книги потребуватиме від читача певних інтелектуальних зусиль, але, між іншим, ми впевнені, що це буде нагороджено кращим розумінням «світу» своїх дітей. Сподіваємося, що Ваше спілкування з нами буде корисним, приємним та цікавим, а час, витрачений на прочитання нашої невеликої книжки, не буде згаяний даремно. Отже, розпочинаємо!

1
розділ

АНАТОМО- ФІЗІОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ФІЗИЧНИЙ РОЗВИТОК

Шестиричний вік — це період, коли відбувається інтенсивна морфологічна й функціональна перебудова органів і систем, а навчальне навантаження може негативно позначитися на психофізіологічному стані дитини та створити труднощі на стані адаптації до навчання в умовах початкової школи.

У цьому періоді дитина продовжує зростати. Змінюються її пропорції тіла. Виявляються відмінності в будові скелета, у розвитку мускулатури у хлопчиків і дівчаток. На шостому році життя триває фізичний розвиток дітей. Зрост збільшується в середньому на 9 см, а маса на 3—3,5 кг. Зрост у відсотках від зросту дорослої людини становить у хлопчиків — 64,77 % ($117,4 \pm 4,94$ см), у дівчаток — 69,27 % ($117,1 \pm 4,77$ см). Вага тіла дівчаток сягає 22,2 кг, у хлопчиків — це 22,6 кг. Діти засвоюють власні рухи, особливо рухи дрібних м'язів рук. Малювання, ліпління, аплікації сприяють розвитку дрібної моторики.

Важливим моментом у психомоторному розвитку дитини є й те, що більшість рухів та дій стає підконтрольними її свідомості. Дитина не лише відбирає їх, а й точно організовує, регулює їх силу, спрямовує, контролює та узгоджує між собою.

На шостому році життя розвивається та змінюється весь організм дітей, відбувається подальший розвиток та удосконалення рухів. Окружність голови в шестиричної дитини сягає 51 см, а грудної клітки у дівчаток — $56,2 \pm 3,22$ см, у хлопчиків — $58,6 \pm 3,82$ см, життєва ємність легенів становить — 1120 мл. Шестирична дитина робила

26 вдихів на хвилину, зараз — до 23 вдихів. Змінюються пропорції тіла: голова становить $\frac{1}{6}$ частину зросту дитини. Удосконалюється координація рухів, поступово розвиваються дрібні рухи кисті і пальців. Рухи стають більш координованими.

Удосконалюється вища нервова діяльність. Збагачуються зміст і форми дитячої діяльності, ускладнюються стосунки дітей з дорослими та іншими дітьми, що, як і різні події суспільного життя, відображаються в сюжетно-рольових іграх. Діти розуміють поставлені вихователем завдання, здатні виконувати посильні трудові обов'язки. Збагачується їхній моральний досвід, починає зав'язуватись дружба між ровесниками, виробляються естетичні смаки. У дітей формується колективізм, дисциплінованість, система етичних оцінок, виробляється здатність обмежувати свої бажання, додержувати певних норм поведінки.

У цьому віці у дітей з'являється спритність, а отже, знижується кількість помилок. За дослідженнями Е.С. Вільчковського, кількість дітей, які правильно виконали стрибки без помилок серед шестирічок-хлопчиків, становить 86,0 % та серед дівчаток таких — 87,5 %. Гнучкість у дітей у цей період не має чіткої тенденції до збільшення (на прикладі нахилу тулуба вперед).

РУХОВА АКТИВНІСТЬ — БІОЛОГІЧНА ПОТРЕБА

Рівень розвитку швидкості у дітей в цей період можна відстежити на прикладі їх можливості пробігти ту чи іншу дистанцію:

Вік (років)	Стать	Час бігу на дистанції, с		
		10 м	20 м	30 м
5	хлопчики	3,6	5,23	8,4
	дівчатка	3,3	6,6	9,0
6	хлопчики	2,9	5,1	7,6
	дівчатка	3,5	5,43	8,0
7	хлопчики	2,7	4,6	6,8
	дівчатка	2,8	4,3	7,6

Відомо, що максимальна частота рухів відображає не стільки швидкісні якості цієї м'язової групи, скільки подібні якості властиві цьому індивідууму (лабільність його нервової системи). Отже, на основі

максимальної швидкості рухів в одній з ланок рухового апарату можна міркувати про швидкість рухів в інших його ланках. Для прикладу наводимо дослідження Е.С. Вільчковського з перевірки швидкості рухів кисті руки (діти ставили олівцем крапки на папері за 5 с) п'ятирічного хлопчика — $21 \pm 0,62$ крапки, дівчатка — $22 \pm 0,54$ крапки. Шестиричні хлопчики — $24 \pm 0,62$ крапки, дівчатка — $25 \pm 0,81$ крапки. Хлопчики мають значну перевагу у точності кидків м'яча в ціль.

Водночас розвиваються й дрібні рухи кисті та пальців рук. Що є важливим для майбутнього навчання дитини в початковій школі? Розвиток рухів руки стимулює кращий розвиток мозкових структур у дитини. От чому є нагальна потреба розвивати руки, пальці дитини. Зростає загальна стійкість та працездатність нервової системи. Складнішими стають стосунки дитини з дорослими та дітьми.

Ускладнюється пізнавальна діяльність дитини, цілеспрямованім стає сприймання. Інтенсивно розвиваються довільне запам'ятовування та відтворення. Мова наближається до мови дорослих, що дає можливість вільно говорити, міркувати, запитувати, планувати, встановлювати різноманітні зв'язки між предметами та явищами навколошнього світу, робити узагальнення. Триває формування особистості дитини, важливу роль у цьому починає відігравати дитячий колектив. Стосунки у дитячому колективі і вплив дорослих, їх поведінка стають вирішальними факторами у формуванні особистості дитини.

Можливість довільно регулювати свої рухи є найсуттєвішим показником фізичного розвитку старшого дошкільника. Водночас ці показники є ознакою розвитку волі дошкільника. Вольова регуляція рухів — велике досягнення 6-річної дитини. Така регуляція є свідченням нового ступеня у загальному розвитку дитини, одним із найсуттєвіших показників готовності дитини до навчання в школі. Довільне керівництво своїми рухами забезпечується не лише фізичними даними і тренуванням, а й загальними розумовим розвитком дитини і насамперед розвитком мови.

У нервової системі дитини відбувається інтенсивне морфофункциональне дозрівання кори великих півкуль головного мозку, у зв'язку з чим значно зростають сила і рухливість нервових процесів. Продовжує зростати швидкість виникнення збудження. Увага дітей ще мінлива, але порівняно з раннім віком стійкість та сила процесів збудження і гальмування підвищується. Посилення явища взаємної індукції і пов'язана з цим концентрація процесів збудження і гальмування створюють передумови для цілеспрямованої діяльності.

Діти здатні зосереджувати увагу протягом 15—20 хв і більше. Утворені умовні рефлекси менше піддаються зовнішньому гальмуванню. Згасаюче і диференційне гальмування виробляється значно швидше, ніж у дітей раннього віку, і періоди гальмування стають тривалишими.

Але вироблення всіх видів гальмування є ще доволі складною роботою для нервової системи дітей.

Динамічні стереотипи утворюються легко, але важко переробляються. Інтенсивно розвивається друга сигнальна система. Для дітей цього віку характерним є те, що слово набуває широкого інформативного значення (третій ступінь узагальнення).

Дитина 6 років має спати 11,5—12 год (з них приблизно 10—11 год уночі і 1,5—2,5 год вдень). Останнім часом ця норма порушується, і діти 6 років в середньому не досипають 15—45 хв, що негативно позначається на їхній нервовій системі (особливо це пов’язано з відсутністю відпочинку вдень в умовах першого класу).

Органи чуття шестирічної дитини зазнають певних змін. Водночас зі збільшенням поверхні коркового відділу зорового аналізатора продовжують збільшуватись розміри його клітин, відбувається їх диференціювання, збільшуються відстані і зв’язки між ними. До семи років структура коркового відділу зорового аналізатора стає такою, як і в дорослих, повністю формуються також усі відділи зорового аналізатора.

Диференціювання коркових відділів слухового аналізатора, розміщених у головному мозку, виявляється у формуванні клітинних шарів, збільшенні відстані між клітинами, а також розмірів клітин, у зміні їхньої структури. Структура коркових полів слухового аналізатора продовжує удосконалуватись до 2—7 років, а функціональний розвиток його триває до 6—7 років. Функції смакового і нюхового аналізатора удосконалюються в основному до 6—10 років, про це свідчить скорочення латентного періоду реакції внаслідок дії смакових і нюхових подразнень.

Морфологічне дозрівання коркового кінця шкіряного аналізатора триває до семирічного віку. Це виявляється в тому, що відповідні ділянки його розширяються і збільшуються розміри клітин.

У дитячому віці утворюється велика кількість різних умовних рефлексів, пов’язаних з діяльністю рухового аналізатора. Особливо він має важоме значення в умовно-рефлекторних змінах роботи внутрішніх органів, бо під час роботи м’язів встановлюються зв’язки між відповідними централами рухового аналізатора і централами, які регулюють роботу внутрішніх органів. Після встановлення відповідних умовних зв’язків узгоджується робота рухового апарату і внутрішніх органів, завдяки яким м’язи, які працюють, забезпечуються необхідними поживними речовинами і киснем, продукти обміну видаляються. Цим і пояснюється потреба формування в дітей різних рухових навичок.

Кісткова система дитини в шестирічному віці все ще не набула остаточних сталіх контурів. Кісткова система продовжує розвиватись, відбувається зрошення окремих кісток скелета. У сім-вісім років зникає шов між половинами лобної кістки.

Хребет дитини в цьому віці ще відкритий ззаду по лінії всіх дуг хребців, і лише в сім років закривається, за винятком дуги першого крижового хребця, що іноді закривається пізніше. Передня дуга агланті (першого шийного хребця) може залишатися відкритою до дев’яти років. Згини хребта в шийному і грудному відділах фіксуються в шість-сім років, а в поперековому — пізніше (у 12 років). От чому педагогам слід дуже обережно ставитись до пози тривалого сидіння за партою. Статичність тривалого сидіння погіршує кровообіг в організмі дитини та стає причиною різноманітних деформацій її постави.

У період від 2 до 11 років з’являються ядра окостеніння в більшості кісток зап’ястя. Продовжує формуватись грудна клітка, вона набирає форми майже такої, як і в дорослих, лише в 12—13 років. Отже, у дошкільному і навіть у шкільному віці скелет дитини ще росте і розвивається. Про це потрібно пам’ятати вихователям, педагогам, батькам і виконувати всі гігієнічні вимоги щодо організації життя дітей.

Позаяк з віком дітей збільшується тривалість занять у школі, а отже, і час перебування в малорухливому стані, можуть виникнути порушення постави. Тому потрібно дбати про фізичне виховання дітей, про активізацію їх рухової діяльності. Особливо важливим є перебування дитини на повітрі, а не в умовах закритого приміщення. Активні рухові дії під час ігор, заняття сприяють кращому самопочуттю дитини та комфортному перебуванню в закладах освіти. Тимчасом дорослі повинні пам’ятати, що значні фізичні навантаження можуть «паралізовувати» діяльність дитини і стати причиною її невдач в навчальному процесі. Тому навантаження мають бути контролюваними та нормованими відповідно до віку дитини.

Отже, функціональні можливості організму шестирічної дитини достатньо потужні. Якщо донедавна вони недооцінювались, то наразі відбувся відомий поворот у поглядах батьків та педагогів. Їх доводиться застерігати від інших крайнощів — переоцінки фізичних можливостей дитини.

Маса м’язів у восьмирічному віці становить 27,2 % маси всього тіла. Водночас відбувається дозрівання скелетних м’язів, змінюються форма і кількість ядер. До семи років кількість ядер зменшується у три-чотири рази порівняно з їх кількістю у немовлят. Ядра з овальних стають паличикоподібними, вони дедалі більше переміщуються до периферії.

Продовжує змінюватися і хімічний склад м’язів, а саме: збільшується кількість актоміозину і АТФ, креатин фосфорної кислоти і м’язового гемоглобіну (міогемоглобіну), який є джерелом кисню. Це сприяє удосконаленню скорочувальної функції м’язів.

З віком зростає м’язова сила і витривалість м’язів, бо збільшуються діаметр м’язових волокон та їх кількість. Так, за даними

деяких авторів, у шість років сила кисті правої руки у хлопчиків становить 7,7 кг, а у дівчаток — 6,9 кг. У сучасних дітей — у хлопчиків права рука — 11,30 кг і ліва рука — 9,93 кг, у дівчаток права рука — 10,23 кг і ліва рука — 8,94 кг (це пояснюється процесами акселерації). Сила м'язів тулуба збільшується удвічі, а сила м'язів рук — удвічі-утричі. Фізична працездатність наприкінці шостого року життя вища ніж у 3 роки — у 1,5 раза у хлопчиків і приблизно удвічі у дівчаток.

Правильно організовані заняття з фізичної культури і спорту сприяють формуванню як кісткової, так і м'язової систем. При цьому збільшується діаметр м'язових волокон, зростає їх кількість, удосконалюється координація рухів. Але м'язова діяльність у дітей порівняно з дорослими зумовлює більші зміни в діяльності органів, на що потрібно зважати під час організації заняття.

Кров і кровообіг дитини зазнає суттєвих змін. На шостому-сьюмому році життя відбувається друге перехрестя кривих, які відображають вміст нейтрофілів (один з типів лейкоцитів, який знищує чужорідні часточки та бактерії, розчиняє мертву тканину) і лімфоцитів (одна з форм лейкоцитів, що бере участь в синтезі антитіл та може перетворюватись на інші типи клітин). З цього віку нейтрофіли починають переважати над лімфоцитами. Лише в 14—15 років процентний вміст їх стає майже таким самим, як і в дорослих.

Для лейкоцитів (безбарвні клітини крові) крові дітей характерна підвищена їх уразливість, найрізноманітніші впливи легко змінюють їхню форму. Фагоцитарна активність (здатність знищувати чужорідні утворення) їх у дітей також нижча, ніж у дорослих. Загальна кількість лейкоцитів у дітей семи-восьмирічного віку трохи більша, ніж у дорослих, а еритроцитів (червоних кров'яних тілець, які утворюються в кістковому мозку людини та містять гемоглобін і переносять кисень; у 1 мм^3 крові у здорової людини їх міститься 4—5,5 млн еритроцитів) і гемоглобіну (складається з білка глобіна і залізопорфірина) в цьому віці трохи менше.

Під впливом різних хвороб, гострих і хронічних інфекцій у дітей легко з'являється кровотворення там, де воно відбувалось в ембріональному періоді розвитку, зокрема в печінці, селезінці, лімфатичних вузлах, зобній залозі, нирках, кишечнику, тобто відбувається повернення до ембріонального кровотворення. Крім того, у дітей внаслідок незрілості системи кровотворення різноманітні зовнішні і внутрішні фактори легко зумовлюють порушення в утворенні кров'яних тілець. Наприклад, може зменшуватись кількість еритроцитів в периферичній крові і зменшуватись вміст гемоглобіну. Неправильне харчування, а також недостатнє перебування на свіжому повітрі часто є причиною порушення кровотворення у дітей. Тому

саме якість харчування та часу перебування дитини на свіжому повітрі стають такими актуальними для стану її здоров'я сьогодні і в подальшому її житті.

З віком у дітей збільшується маса серця. Так, у шість років вона зростає в 11 раз порівняно з новонародженими, а в період від 7 до 12 років ріст серця уповільнюється і дещо відстає від росту тіла. За свою структурою серце до серця дорослої людини тільки наближається в період до 7—8 років.

Частота серцевих скорочень зменшується і в шість-сім років становить 95—85 скорочень за 1 хв. Характерною особливістю в діяльності серця дітей дошкільного і шкільного віку (до 14 років) є наявність дихальної аритмії, а саме: під час вдиху ритм серцевих скорочень пришвидшується, а під час видиху — уповільнюється.

Під впливом різних факторів частота серцевих скорочень значно змінюється. Так, емоційні впливи, підвищення температури зовнішнього природного середовища, фізичне навантаження зумовлюють пришвидшення серцевого ритму, а зниження температури — уповільнення його.

За недостатньою руховою активністю у дітей різко ослаблюється діяльність опорно-рухової, серцево-судинної, дихальної, нервової систем.

РОЗВИТОК РУХОВИХ ЗДІБНОСТЕЙ

Отже, у педагогів і батьків є можливість, підвищуючи функціональний стан усіх систем організму, цілеспрямовано впливати на нього і паралельно розвивати рухові здібності дитини. На це спрямовані комплекси вправ, розроблені О. Дубогай.

Показником високого рівня фізичної підготовки є рівномірний і оптимальний розвиток основних рухових якостей (швидкісно-силових, спритності, сили, гнучкості).

Спритною можна вважати дитину, яка здатна:

- швидко оволодівати новими вправами;
- раціонально перебудовувати рухові дії відповідно до вимог, що змінюються;
- оволодівати координаційно складними руховими навичками;
- точно і економно виконувати рухові дії.

Рівень розвитку спритності дітей здебільшого визначається їхньою здатністю до самооцінки власних рухових дій, положення тіла в різних ситуаціях.

Вправи для розвитку спритності у дітей

1. Виконання вправ із незвичних вихідних положень: метання м'яча в ціль зі стійки на колінах, з положення сидячи: нахили тулуба вперед, боком, біг угору по сходах, лазіння по паркану.

2. Ускладнення звичайних вправ:

- згинання, розгинання і відведення рук, ніг з предметом;
- стрибки у довжину з висоти з м'ячем;
- біг через перешкоди;
- ходьба і біг по реїці гімнастичної лави, колоді, кубиках;
- ходьба, біг з рухами рук, ніг, тулуба.

3. Дзеркальне виконання вправ: навчаючи, тренер стоїть обличчям до дитини, виконує рухи руками і ногами, тулубою, а дитина копіює його рухи, як у дзеркалі.

4. Зміна швидкості або темпу рухів: виконання комбінацій вправ на лавці спочатку у повільному, а потім швидкому темпі, метання малих м'ячів на швидкість, швидке виконання вправ ранкової гімнастики.

5. Зміна способу виконання вправ: метання м'яча однією рукою (лівою або правою), обома руками вперед, назад, убік, стоячи на одній нозі, на обох, з поворотом і без повороту тулуба.

6. Ускладнення вправ через додаткові рухів: стрибка з лави з поворотом праворуч (ліворуч), з оплеском перед собою.

7. Зміна протидії (в рухливих іграх), проведення ігор з різними «супротивниками».

8. Створення незвичайних умов для виконання вправ: ходьба і біг по снігу, піску, траві, метання м'ячів, каменів тощо.

Виконання асиметричних вправ

1. Водночас підняти ліву руку вперед, праву в сторону, вгору, опустити руки. Те саме, змінивши положення рук.

2. В.п. — стоячи, ноги разом: ліва рука в сторону, права до плеча; ліва рука до плеча, права в сторону. Руки до плечей: почергові колові рухи вперед, назад.

3. В.п. — лежачи на спині: ліву ногу відвести в сторону, праву зігнути. Те саме з іншої ноги.

4. Рухи стоп в положенні сидячи на підлозі: одночасне і почергове згинання та розгинання правої і лівої стоп з різних в.п. (сидячи на лавці, лежачи на спині, стоячи).

Для тренування рівноваги в дітей можна використати такі вправи.

Вправи на зменшенні площинні опори

1. Стійка на одній нозі (правій, лівій).

2. Ті самі вправи у стійці на одній нозі, але виконуються з предметами: з великим м'ячем, гантелями тощо.

3. Виконання найпростіших вправ: стоячи на одній нозі; зігнути ліву і поставити на гомілку правої ноги — руки вперед — руки вгору —

руки в сторони — руки вниз — приставити ногу. Продовжити вправу, змінивши положення ніг.

4. Стійка на одній нозі (лівій або правій): після одного, двох, трьох поворотів навколо себе присісти.

5. Виконання вправи «ластівка» з різним положенням рук.

6. Стійка на пальцях, на кубиках.

7. Утримання набивного м'яча на ший у нахилі голови вперед.

8. Колові рухи голови, тулуба, рук у різні боки.

Вправи на рівновагу, які виконуються на різній висоті

1. Виконання стійки на одній нозі: на підлозі, лавці, табуретці, встановленій на висоті 120 см.

2. Перехід через «річку» по колодах, установлених паралельно.

3. Ходьба по кубиках, які розміщені один від одного на відстані 10—20 см.

4. Ходьба по прямій лінії (до 10 м) із заплющеними очима. Враховується віддалення від прямої в сантиметрах.

Методика розвитку сили

Під м'язовою силою розуміється здатність людини долати зовнішній опір або протидіяти йому шляхом м'язових напружень. За допомогою спеціальних силових вправ можна вдосконалювати їх здатність до максимального скорочення в різних умовах.

Вправи для розвитку сили

1. Згинання і розгинання рук в упорі, стоячи біля стіни.

2. Те саме в упорі, стоячи на колінах, від підлоги.

3. Те саме в упорі, лежачи на підлозі.

4. Те саме в упорі, лежачи, ноги на підвищенні.

5. Піднімання і опускання тулуба (у в.п. сидячи на кріслі; ноги закріплені або за диван, або утримує партнер).

6. Лазіння по канату.

7. Згинання і розгинання рук, в.п. в упорі на підлозі.

8. Присідання — 2—3 серії.

9. Піднімання і опускання тулуба з положення сидячи на кріслі, ноги закріплені за диван (2 серії по 8—10 разів).

10. Обертання тулуба у різні боки.

Методика виховання гнучкості

Діти люблять вправи на гнучкість: шпагат, «колесо», «ластівку», «мостик». Гнучкість — це здатність людини виконувати рухи з великою амплітудою. Вона виявляється у двох формах: активній і пасивній рухливості суглобів. Активна відбувається за рахунок скорочення м'язів, які беруть участь у рухах кінцівок, а пасивна — за рахунок використання зовнішньої сили. Пасивна рухливість завжди більша від активної і саме вона визначає рівень гнучкості у школярів. З віком еластичність м'язово-сухожильного апарату змінюється. Найбільша розтягненість

(еластичність) м'язів, сухожиль у суглобових сумках — у старшому дошкільному і в молодшому шкільному віці.

Тому дітям у цей період легко робити рухи великої амплітуди. Після 11—12 років, через брак спеціальних тренувань, еластичність і розтягненість м'язово-сухожильного апарату погіршується. Для розвитку цієї якості потрібно проводити спеціальні тренування не менше ніж 6 разів на тиждень. У домашніх умовах вони допоможуть:

а) ліквідувати недостатню рухливість в основних суглобах (плечовому, променевому, коліnnому, кульшовому, гомілковостопному) і зміцнити суглобово-сухожильний апарат;

б) оволодіти вправами, які вимагають високої рухливості суглобів («мостик», шпагат, «ластижка»);

в) розвинуті бігові навички для дітей, які займаються у спортивних секціях.

Після серії вправ на розтягування слід виконати вправи на розслаблення, з обертельними рухами плеча, передпліччя, гомілки, стегна, а також з відведенням і приведенням плеча, кисті, стегна і стопи.

Орієнтовний комплекс вправ для променево-зап'ясткових суглобів

1. Передача м'яча партнеру (партнери стоять одне до одного обличчям).

2. Відведення та приведення кистей, ніби під час удару молотком (12—16 разів).

3. Згинання і розгинання кистей (імітація удару по м'ячу).

4. Обертальні рухи кистей праворуч і ліворуч — імітація обертання ручки швейної машини (8—10 разів).

Вправи для ліктівових суглобів

1. Обертання передпліччя у ліктівовому суглобі, як під час повороту ключа в замку (10—12 разів).

2. Відведення рук у сторони.

Вправи для плечових суглобів

1. Стати на відстані 20—30 см від стіни. Рухи руками в сторони, вгору — назад, намагаючись торкнутися кистю стіни (10—12 разів).

2. «Млин» (колові рухи руками 10—14 разів).

Вправи для тулуба

1. Нахил тулуба вперед 20—30 разів.

2. Нахил тулуба вперед і назад, у сторони («дерева хитаються») (12—16 разів).

Вправи для кульшових суглобів

1. Махи ногами вперед і назад з повною амплітудою (14—16 разів).

Те саме ліворуч, праворуч.

2. Лежачи на підлозі, піднімати і опускати ноги (8—10 разів).

3. Сидячи на підлозі, нахиляти тулуб уперед, намагаючись дістати руками пальці ніг (10—12 разів).

4. Присідання (16—20 разів).

Вправи для колінних суглобів

1. Лежачи на животі, згинати і розгинати гомілки (10—12 разів).

2. Сидячи на лавці, зробити повороти стоп до середини, назовні і розгинати гомілки назовні (п'яти на місці і всередину, пальці разом) (10—12 разів).

Вправи для гомілковостопних суглобів

1. Сидячи на підлозі на відстані 5—10 см від стіни, згинати і розгинати стопи, намагаючись торкнутися пальцями стіни (14—16 разів).

2. Сидячи біля стіни, впертись руками — глибокий присід. Стати на пальці (16—18 разів).

Вправи для суглобів верхніх кінцівок

1. Махи і колові рухи руками у різних площинах.

2. Взявши за кінці палиці, зробити викрут у плечових суглобах.

3. Захватом за кінці палиці виконати повороти з підніманням та опусканням її.

4. Піднімання та опускання, зведення і розведення плечей.

Вправи для хребта

1. Нахили вперед, назад, праворуч, ліворуч з різних вихідних положень (сидячи, стоячи).

2. Колові рухи, повороти тулуба.

3. Стоячи на гімнастичній лавці, робити нахили, торкаючись пальцями краю лавки.

4. Стоячи спину до гімнастичної стінки із захватом прямими руками над головою рейки — прогинатися вперед.

5. Сидячи на підлозі, робити нахили вперед.

ПОКАЗНИКИ ФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ

Оцінювати фізичний розвиток дитини можна не лише за масою тіла, зросту, окружністю голови, грудей, а й за статуру, поставою, розміром стопи.

Постава — звичайна поза, що характеризується здатністю без особливої напруги тримати прямо тулуб і голову. Найкраще поставу визначати, поставивши дитину в профіль. У такому положенні добре помітні природні (фізіологічні) вигини хребта. Надмірна або недостатня величина природних вигинів (кривизни) хребта свідчить про неправильну поставу, що тягне за собою порушення функції хребта та інші несприятливі наслідки.

Нерідко трапляються такі вади постави: сутулуватість, кругла спина, пласка спина, сідлоподібна спина.

Бічне викривлення хребта називається сколіозом. Це спричинено неправильним положенням або триманням тіла, що стало звичкою. Частою причиною сколіозу є м'язова слабкість.

Заняття фізичними вправами і рухомими іграми зміцнюють м'язи, зв'язково-суглобовий апарат, сприяючи усуненню сколіозу. Тому не мають рації батьки, які «охороняють» фізично ослаблених дітей від занять фізкультурою. Цим вони лише шкодять їх здоров'ю. Велике значення має спостереження за правильною поставою дітей (які не відвідують дошкільного навчального закладу, а перебувають до вступу до школи вдома) — під час їжі, проведення ігор і заняття.

Форма грудної клітки. Найчастіше відхиленнями від правильної форми грудної клітки є грудна клітка у вигляді конуса, циліндрова діжкоподібна, з виступаючою грудною кліткою (курячі груди), вони пласкі, запалі.

Лопатки у нормі мають бути на одній лінії і не повинні відступати від спини. Відхиленням від цього бувають неоднакове положення нижніх кутів лопаток, або крилоподібні лопатки.

Частою причиною ранніх відхилень у правильному розвитку грудної клітини є рапіт, м'язова слабкість і загальна затримка розвитку і зросту.

Форма ніг. На відміну від нормальної форми ніг (прямі ноги) може бути О-подібна форма, що є одним з наслідків рапіту, і Х-подібна, виникає найчастіше у результаті слабкості зв'язково-суглобового апарату (зустрічається частіше у дівчаток).

Форма стопи. У нормі є напівсферою. Цей пружинистий «купол» утримується завдяки натяжці зв'язкового апарату і напрузі м'язів. Слабкість м'язо-зв'язкового апарату або його перевантаження не-посильною тяжкістю, а також неправильне взуття, яке не відповідає формі стопи, порушують нормальну функцію стопи і можуть призвести до сплющення її напівсфери.

Різко виражене сплющення називається плоскостопістю. Під час плоскостопості погіршується нормальнна функція стопи. Під час ходьби і стояння швидко настає стомлення, з'являється м'язовий біль.

Простий огляд стопи може свідчити про її форму. Тобто уявлення дає відбиток стопи на щільному предметі або на аркуші паперу. Для отримання відбитку слід намочити стопу або намазати її фарбою, що легко змивається.

ЧИННИКИ РИЗИКУ ФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ — НИЗЬКА РУХОВА АКТИВНІСТЬ

Наши діти і, зокрема, шестирічки стали менше рухатися. І ми якось не б'ємо на сполох, спокійно спостерігаючи на стрімке збільшення кількість «великоваговиків», які почали вдягати розміри одягу дітей 8—9 років, але не через причини акселерації. Куди зникла рухова активність? З'явилися багатосерійні детективи по телевізору, хтось придумав «тихі ігри», і діти — одна слухняність! Грають у різні головоломки, нікому не заважають і, чого гріха тайти, тішать дорослих тим, що і їм можна зайнятися своїми справами... Сьогодні рухова активність дітей — проблема! У великому місті непросто дістатися до стадіону або басейну. Діти не займаються фізкультурою тому, що немає умов, а умови мають створювати батьки, закладаючи звичку з ранніх років.

З чого все починається? З чудового винаходу, яким є візок. Там дуже міцно прив'язана маленька людина. Нічого не скажеш, зручно! А подумайте самі, дві-три години дитина сидить у візку. Якщо подивитися якийсь час збоку, можна переконатися, як вік перебування у візку поступово росте. Іноді до 4 років! Йому б бігти, ледве встигаючи за батьками, а він, отакий Обломов, їде, головку звісив, спить... Привозять до дитячого садка, а там музичні заняття проводять сидячи. А якщо непосидюча душа, почувши веселі звуки, рветься в танок, йому тут одразу — сиди!

1-й факт. Зверніть увагу, яка найбільш зручна для вихователів в яслах або дитсадку дитина? Звісно, ж та, що сидить на місці. На місці сидять ограйдні, рум'яні, слухняні і малорухливі. І голос виховательок звернений до інших: «Сиди! Куди побіг?», «Знову ти поліз?».

Гіподинамія — слово модне: гіпо — *зниження*, динамія — *рух*. Від дитячого ожиріння до підліткового, особливо у дівчаток, коли починає змінюватися їх природа, один шлях. Дівчаткам незручно зайвий раз побігати по шкільному подвір'ю. А у про стрибки зі скакалкою годі й казати: «Знову на дворі дощ, нічого тобі бовтатися по грязі, краще подивися телевізор». Це з серії батьківських реплік, що забирають головне задоволення, — босоніж по калюжах...

Рухова активність — біологічна потреба. Для кожного віку вона має свій оптимум. Якщо сьогодні ви, батьки, рухаєтесь менше, ніж вчора, то завтра ваші діти рухатимуться ще менше. Потреба в русі виховувана, але може бути занапашеною.

Дитина прийшла до школи в перший клас. Її садять за парту, і рухова активність знижується на 50 відсотків.

Коли вчителі фізкультури натякнули, що дітям, які мають надмірну вагу (якщо це не хворобливий прояв!) і заражованим до спеціальної групи, а отже, практично звільненим від фізкультури, треба більше рухатися, їм відповіли: заборонено інструкцію. Хто ж створює ці інструкції?

Все не так просто. Свого часу бажання підтримувати ідеальний порядок у школі (чудова думка!) привело до змінного взуття. Всі вчителі були щасливі, але діти стали нещасними. Під час перерви вони не могли вибігти на подвір'я і штовхалися в коридорах. Де зараз знайти винахідника тієї ідеї? Як підрахувати невидиму, але відчутну втрату, завдану здоров'ю мільйонів?

2-й факт. Для підтримки нормальної рухової активності школяр повинен щодня робити 23—30 тис кроків, а дошкільник — 12 тис. Спостереження доводять: і ті й інші виконують її лише наполовину.

Можливо, роздуми про шкільне майбутнє нашої шестирічної дитини допоможуть батькам і педагогам переглянути своє ставлення до фізичного розвитку дитини. Сьогодні нормальний день старшокласника — шість, сім уроків у школі плюс дві-три години вдома на самопідготовку, три-четири години телевізор плюс читання книг (але це в сучасних умовах все більше виняток, ніж правило). З тисяч опитаних і оглянутих лише одна дівчинка не дивиться телепередач. Чому? Того розлучився з мамою і, йдучи, забрав телевізор.

3-й факт. Діти стоять на зупинках, чекаючи маршрутку, тролейбус, автобус, трамвай, щоб проїхати одну-две зупинки. Діти чекають ліфт, щоб піднятися на другий-третій поверх.

Фізичне навантаження україн потрібне дітям! Воно не тільки тренує серце й судини, готовчи до життя, а й розвиває м'язи — периферичне серце, — які за потреби приходять на допомогу організму.

4-й факт. Щоб дитина розвивалася нормально, вона повинна неорганізовано займатися будь-яким фізичним навантаженням не менше ніж дві години, організовано — одну годину щодня (тимчасом, чого там гріха тайти, ми часто караємо наших дітей тим, що залишаємо їх вдома, непускаючи погуляти на дворі. Каючи у такий спосіб, ми караємо не дитину а її здоров'я). А пульс її повинен підніматися до тренувального ефекту, а отже, не менше ніж 140 ударів на хв.

Отже, шановні дорослі, стан здоров'я дитини — в наших руках, і ми насамперед винні самі в тих негараздах, що виникають в організмі дитини. Пам'ятаємо: рухова активність — це природна потреба дитини, а отже, наша з вами турбота має спрямовуватись на створення потрібних для цього умов.

Зрозумівші та усвідомивши зміни фізичних параметрів дитячого організму в шість років, варто розібратись у тонких сферах дитячої психіки. Тому далі розглянемо, як працюють ті чи інші психічні механізми дитячої душі.

розділ 2

РОЗВИТОК ПСИХІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

На шостому році життя в організмі дитини відбуваються кардинальні зміни, зокрема, у будові як тіла, так і всіх його систем. Центральна нервова система також зазнає змін: збільшується вага мозку, який у 6 років досягає 1 850 г, тобто становить 90 % ваги мозку дорослої людини; розвиваються його функції. Зростає сила і роль гальмівних процесів. Так, у 6-річної дитини утворення нових нервових зв'язків відбувається під час активної участі другої сигнальної системи. Завдяки цьому розширяється сфера впливу на розвиток дитини словесних подразників або сигналів. Через слово у дитини формується розуміння інструкції, поради, наказу дорослого. Діти завдяки мові розуміють, що потрібно зробити, як та в якій послідовності. У слові дается оцінка виконаного руху, діяльності та здійснюється контроль.

Нервова система дітей шостого року життя дуже вразлива, і тому для подальшого встановлення та закріплення врівноваженої взаємодії процесів збудження й гальмування потрібно дбати про раціональну зміну навантажень і спокою, напруження і розрядки в процесі організації життедіяльності старших дошкільників. Нормальний фізичний розвиток дитини має важоме значення для формування особистості, але він тісно пов'язаний із психічним розвитком. Найбільш суттєві зміни, що охоплюють психічні сфери дітей старшого дошкільного віку пізнявальну, вольову, емоційну, свідчать про те, що цей вік є переломним, багатим на такі новоутворення, що забезпечують перехід дитини до систематичного шкільного навчання.

На 6-му році життя дитини формується «внутрішня позиція», усвідомлюється образ свого «Я», що дає можливість діяти довільно, тобто відповідно до поставленої мети обмежувати бажання, усвідомлювати завдання, що стоять перед нею, правильно їх вирішувати. Шість років це період — особистісного самопізнання. Коли зовнішнє перетворюється на внутрішнє (через рік у сім років дитина буде переживати кризу).

З названими фундаментальними новоутвореннями особистості старшого дошкільника органічно пов'язана його установка на досягнення бажаного результату в різних видах діяльності. Бажаний результат — це той, що відповідає рівню домагань дитини. Зазначена установка ґрунтуються на одному з найважливіших мотивів дошкільного дитинства *супіорядності*. Підгрунтам діяльності шестирічної дитини починає ставати виділення найважливіших, головних мотивів і підкорення їх менш значущим, що і визначає характер психічної діяльності дитини.

ПСИХІЧНИЙ СВІТ ДИТИНИ

Відчуття. У якісній зміні відчуттів у людини вирішальну роль відіграє, по-перше, включення мови в процес відчуття і, по-друге, вправляння в розрізняльній чутливості, що має місце в різних видах діяльності людей.

У дітей після п'яти років слово, що означає колір, ніби зливається з його сприйманням. Воно стає невід'ємною, органічною частиною кольору, який сприймають, перетворюючи уявлення про нього в дитини в певний узагальнений образ червоноого, зеленого або синього кольору взагалі. Тільки на цьому рівні має місце справжня єдність першої і другої сигнальних систем. З опануванням дитиною слова як позначення якості предмета принципово змінюється весь процес відчуття.

Тільки в шість років дитина починає виконувати завдання, пов'язані з викладуванням контуру фігур без помилок. Молодшим дітям це не під силу. Лише у шість років відбувається рух очей по контуру, коли дитина ретельно ознайомлюється з фігурою (4 рухи за 1 с), що було зафіксовано за допомогою кінозйомки.

Суттєво в шестилітньому віці зростає гострота зору (у звичайних умовах і на кілька порядків зростає у процесі гри).. Результати досліджень переконують у тому, що розрізнення кольорів, висоти звуків — складний вид психічної діяльності. Тому сенсорику не можна розвинути формальним тренуванням. Цей розвиток ефективний лише в умовах спеціально організованої діяльності дитини, в процесі якої треба розрізняти, порівнювати і групувати предмети за їх якостями (розглядання кольорних відтінків листя різних порід дерев, їх величини, ступеня свіжості, малювання, складання візерунків з мозаїки).

Сприймання. У процесі сприймання шестирічна дитина набуває власного досвіду, засвоюючи водночас досвід суспільний. Дитину потрібно, хоч як це дивно, вчити: бачити, чути, відчувати дотик, смак, розрізновати. Розвиток сприймання характеризується, відповідно, не тільки зміною його точності, обсягу, осмисленості, а й перебудовою самого способу сприймання. Цей процес чуттєвого пізнання дедалі більш уdosконалюється. Особливо це виявляється у сприйманні малюнка шестирічкою. Якщо раніше вона перелічувала те, що бачила на малюнку, то в шість років намагається вже описувати дії.

Організоване розглядання картин є формою вправляння в спостереженні. Дитина вчиться послідовно, цілеспрямовано, а отже, вибирково сприймати не тільки картини, а й явища навколошнього життя, виділяти їх істотні ознаки і зв'язки. Закінчуючи таке цілеспрямоване спостереження узагальненням, вона не тільки набуває нових, глибоких знань про довкілля. У неї вдосконалюється узагальнене пізнання, тобто вміння в одиничному бачити загальне, у випадковому знаходити закономірне, окреме явище розглядати в зв'язку з іншими подіями і фактами життя.

Роль наочності в навчанні шестирічних дітей безперечна. Для шестирічок, в яких ще обмежений світогляд, безпосереднє сприймання реального предмета в натурі (або навіть у макеті, на малюнку) потрібне, щоб формувати в них правильні уявлення про дану річ.

Супроводячи чуттєве сприймання дитини словом, тобто називаючи предмет, вихователь забезпечує осмислене пізнання його. Отже, слово — не звичайний додаток до предмета, який чуттєво сприймається. Називаючи предмет, слово забезпечує його узагальнене сприймання, тобто зарахування цього, конкретного предмета — жирафа, кактуса, трактора — до відповідної групи: тварин, рослин або машин.

Лише після 6 років дитина може вже упевненіше орієнтуватись у відстані за допомогою зору. Продовжує відігравати велику роль в житті шестирічної дитини поєднання дотикового і зорового сприймання предмета. Тому досить важливо шестирічній дитині не тільки продемонструвати предмет а й дати можливість його обмачати, потримати в руках, зробити будь-які маніпуляції з ним. Вживуючи різні слова для точного позначення просторових відношень між предметами, 6—7-річна дитина дістає змогу користуватися «простором-картою», тобто розглядати знайому площину (кімнату, місце в місті) з будь-якого погляду. З 5—6 років настає злам у розвитку структурності: дітям з окремих частин вже нескладно побудувати пласку фігуру.

Сприймання предметів та явищ навколошньої дійсності формується як відносно самостійний процес (у ранньому дитинстві, як відомо, сприймання є складовою частиною діяльності дитини з предметами). Шестирічні діти виявляють риси стійкішого й цілеспрямованішого

сприймання, ніж діти молодшого дошкільного віку. До їхнього сприймання «підключаються» інші сигнальні зв'язки, що надають йому узагальнюючого характеру, тобто сприймання шестиричок поступово стає категоріальним, але процес цей триває.

Увага. Розвиток уваги безпосередньо пов'язаний із формуванням сприймання. Шестирична дитина, почавши самостійно діяти, частіше відчуває потребу в допомозі дорослого, в його вказівках, поясненнях, схваленні. Особливо у неї посилюється роль мови як об'єкта уваги, коли діти мають справу з правилами, вимогами, що їх висувають дорослі. Оскільки свої вимоги дорослі підкріплюють оцінкою, ці вимоги набувають сигнального значення, виділяються і стають домінантними. У 6—7-річних дітей такий словесний подразник може бути сильніший, ніж сигнал, який сприймають зором (наприклад, лампочка, що засвічується).

Хоча шестиричні діти володіють всіма видами уваги, не можна сказати, що їх якості однаково добре розвинені.

Стійкість уваги шестиричних дітей, що характеризує глибину, тривалість та інтенсивність їх психічної діяльності змінюється. Не можна не відзначити, що стійкість уваги значно збільшується від молодшого до старшого дошкільного віку. Виявилось, що діти 5,5—6,5 року не тільки більш тривалий час (приблизно 1 раз) можуть займатися малоцікавою для них справою, а і набагато рідше (майже у 5 разів) відволікаються на сторонні об'єкти порівняно з дітьми 2,5—3,5 року. Збільшується в 6 років і тривалість дитячих ігор. Тривалість збереження стійкої уваги дітей забезпечує діяльність, до змісту якої входять наочні зображення емоційно привабливих і відомих дітям об'єктів і явищ. Відмічені також значні індивідуальні відмінності в стійкості уваги. Так, у стриманих, урівноважених дітей вона в 1,5—2 рази вище, ніж у збудливих.

Але, попри те, що до 6 років стійкість уваги збільшується, все ж таки вона розвинена ще слабо. Педагоги, що працюють з дітьми шестиричного віку (особливо на початку навчального року), найчастіше скаржаться саме на відсутність або недостатній розвиток зосередженості, стійкості уваги дітей.

Встановлено, що шестиричні діти здатні *активно і продуктивно* займатися однією і тією самою справою в середньому не більше 8—10 хв: найкращі результати зафіковані в межах 10—15 хв. Вчителеві важливо врахувати ці дані під час планування уроку, продумування його методики, завдання і форм дитячої діяльності.

Важлива властивість уваги — її обсяг, вимірюваний кількістю об'єктів, які людина здатна сприйняти, охопити при їх одномоментному пред'явленні. Шестирична дитина вже може водночас сприймати не один предмет (як це було у 4—5 років), а навіть три, і з достатньою

повнотою, деталізацією. Результат кращий, коли вихователь використовує при цьому прийоми порівняння для виділення схожого і відмінного в об'єктах.

Проте у 6-річних дітей обсяг уваги недостатній, щоб розрізнати складні за змістом об'єкти, які мало чим відрізняються один від одного (наприклад, літерні або цифрові знаки, розповіді чи картини про зиму, ліс). Дитина помиляється, обидва предмети (знаки, оповідання) зливаються в її сприйманні.

До шести років не тільки збільшується кількість об'єктів, які дитина здатна водночас сприйняти, змінюється і коло предметів, які привертають увагу шестиричок. Якщо у 3—4 роки увагу дитини привертали яскраві, незвичайні предмети, то в шестиричному віці увагу дитини часто привертають зовні нічим не привабливі об'єкти. Увага дітей на заняттях все частіше може викликати загадка, запитання. Та і в тих об'єктах, які привертали її раніше, шестирична дитина помічає і більше, і інше, ніж раніше. Її увагу частіше привокує сама людина, її діяльність. У зовнішності людини, її поведінці, в одязі дитина вже помічає деталі.

Слабо розвинені у шестиричних дітей такі властивості уваги, як *розділ і перемикання*. Педагогам добре відома відволікання шестиричних дітей від діяльності, утрудненість зосередження на чомусь малоцікавому, неважливому. Причини неуважності можуть бути найрізноманітнішими. Причиною справжньої неуважності можуть бути загальний розлад нервової системи, недокрів'я, хвороби носоглотки (наприклад, поява аденоїдів), що утруднюють надходження повітря в легені, а отже, обідняють кисневе живлення мозку. При цьому слід батькам звернутися з дитиною до лікаря. Його поради можуть повернути дитині працездатність.

Однією з найчастіших причин неуважності є швидко стомлення, що виникає під час виконання дитиною складної і нецікавої для неї роботи, яка вимагає тривалого зосередження. Причиною неуважності дітей може з'явитися і перевантаження мозку великою кількістю вражень, відсутність, слабкий розвиток уваги, що перемікається. Так, велика кількість яскравих переживань, отриманих дитиною в недільні дні (вистава в клубі, театральний спектакль, гости, гостросюжетний фільм тощо), не дає дитині змоги зосередитися на діяльності, пропонованій їй у понеділок та решту днів.

Розгорашеність інтересів (який, до речі, деколи сприяє і самі дорослі) також може призвести до неуважності. Неправильне виховання дитини в сім'ї (відсутність режиму в заняттях, розвагах, відповічному, звільненню її від всіх обов'язків і виконання водночас всіх його витребень) також може бути причиною справжньої неуважності. У неуважності дитини деколи винен і педагог, коли він проводить за-

няття з дітьми нецікаво, незахоплює, монотонно. Дитині стає нудно, і вона прагне шукати цікаві заняття на стороні.

Важливим засобом, що запобігає неуважності, є правильне педагогічне спілкування з дітьми. Жива, емоційна, виразна мова педагога, сповнена довіри і пошани до дитини, жартів і гумору, не може залишити байдужим шестирічного учня, не збудити його уваги.

У шестирічних дітей ішце переважає *мимовільна увага*. У процесі пізнання розвивається *довільна увага*. Бажання пізнати, зрозуміти, вирішити тощо — усі ці види розумової діяльності розвивають увагу, забезпечуючи її стійкість та силу зосередженості. У дошкільників починає формуватися *довільна увага*. Вони вже можуть виокремлювати об'єкти відповідно до потреб своєї діяльності та спеціально зосереджуватись на них. Мимовільна увага при цьому не зникає, а продовжує розвиватись, набуваючи більшої стійкості та обсягу.

Захоплені цікавою роботою діти цього віку можуть за вимогою дорослого займатися й нецікавою роботою, але потрібно, обов'язковою. Вона потребує від дитини вольової уваги, завдяки якій дитина стає здатною підпорядковувати свою увагу вимогам педагога, зосереджуватися, керувати своєю психічного діяльністю.

Якщо молодші дошкільнятка можуть грати в одну гру 30—50 хв, то в 5—6 років тривалість її збільшується до двох годин. Це зумовлено тим, що в їхній грі відтворюються складніші дії і взаємини людей, інтерес до неї підтримується появою нових ситуацій.

Шестирічні діти продовжують вчитись довільно спрямовувати свою увагу на об'єктах, сприймаючи які дитина має зосередитись. Між тим тривалість уваги шестирічної дитини ще не є достатньою для її успішного навчання (особливо з позиції її напруженості інтенсивності: кількість уроків, письмові домашні завдання, тривалість заняття перевищує 35 хв, під час заняття відсутні фізкультпаузи). Це потрібно обов'язково враховувати створюючи розклад шкільних занять та розробляючи «партитуру» проведення уроку.

Пам'ять та уява. Уялення, або образи раніше сприйнятих збережених предметів становлять основний зміст пам'яті шестирічної дитини. Дитячий малюнок ще схематичний (означає основні контури, які нагадують предмети).

Розв'язуючи задачу подумки, 6—7-річна дитина використовує дію лише як виконавчу. Мова-розвідь за складеною картинкою набуває в 6—7-річних дітей форми розгорнутого оповідання, що свідчить про осмислювання дитиною всієї утвореної картини і про виникнення нового виду уялення — оперування образами, переданими в словах.

Виконуючи кілька разів ту саму дію, дитина робить багато зайвих рухів, наприклад, розрізуєши аркуш паперу ножицями по накреслений

лінії, кривляється, піднімає плечі, показує язик. Багато м'язів її тіла, що не беруть участі у виконуваній роботі, дуже напружені; дитина швидко стомлюється, а дії, які вона виконує, нерівномірні, хаотичні і повільні.

Лише внаслідок багаторазових повторень залишаються тільки необхідні рухи.. Загальне м'язове напруження зменшується (це спостерігається наприкінці шостого , на початку сьомого року за умови нормальні адаптації до вимог школи). Рухи виконуються дедалі легше, швидше, точніше і красивіше. Нервове і м'язове стомлення знижується. Встановлено, що і в навчанні дитини рухів значну роль можуть відіграти *уявлення рухів*, або *ідеомоторні акти*.

Проте, як свідчать дослідження, діти-дошкільники не одразу в своєму уявленні відокремлюють виконуваний ними рух рукою від дії з предметом чи знаряддям (наприклад ножицями). Засвоєння різних навичок позначається на всьому вигляді людини, яка формується, на її характері. Діти-шестирічки стають дедалі умілими, спритними і готові виконати різні трудові і життєво необхідні дії.

Розвиток словесно-змістової пам'яті безпосередньо впливає на зміну процесу уялення. На цьому етапі з'являється цілеспрямоване планування: дитина може вже до початку дій побудувати план їх виконання і послідовно реалізовувати його, коригуючи під час виконання. Цілісний образ починає будуватися способом включення, коли заданий дорослим елемент стає лише другорядною деталлю його власної уяви. Уява зароджується в «надрах» уявлень про навколошню дійсність, але не зводиться до них. Шестирічні діти здатні підпорядковувати процес фантазування власній меті. Отже, у цьому віці розвивається не тільки її репродуктивна уява, а й зароджується творча. У зв'язку з формуванням внутрішнього світу дитини — її образу «Я», самооцінки та інших новоутворені. — з'являється також особливий вид уяви — мрія, що виявляється у створенні образів бажаного для дитини в майбутньому.

Слухаючи казки, шести-семирічні діти жваво уявляють собі казкових героїв та їх дії, навіть неймовірні. При цьому вони часто самі фантазують, розігруючи в особах бачене або почуте. Але 6—7-річні діти можуть фантазувати і без дії. Вони мріють про те, ким буде кожний з них і що він зробить; складають оповідання за серією малюнків, придумують назви до малюнка або оповідання. Але 6—7-річні діти, уявляючи собі повніше ту чи іншу картину оповідання, пропонують логічніші варіанти закінчення оповідання, часто вплітаючи в них відомі їм казкові епізоди.

Пізнавальна уява шестирічної дитини в умовах навчання, спрямованого на однозначність знань і засвоєння готових схем дій, має тенденцію до поступового згасання. Тому особливо нагальним є питання про педагогіку уяви дошкільника, тобто про ті форми роботи з шестирічними

(та дошкільниками взагалі) дітьми, в яких цілеспрямоване керівництво дорослих не пригнічує, а розвиває їх творчі здібності.

Практика вирішення завдань на уяву (твір казок, домальовування фігур, конструювання за задумом, придумування сюжетів ігор тощо) може бути одній з таких форм. Досвід роботи доводить, що за правильного педагогічного керівництва пізнавальні та афектні тенденції уяви можуть зливатися і утілюватися в реальних творчих продуктах дітей.

Значно полегшує шестиричній дитині процес довільного запам'ятовування і пригадування опора на малюнки і використання інших наочних посібників, з якими пов'язуються слова, що запам'ятовуються.

Ефективний розвиток пам'яті дітей значно підвищує культуру їхньої мисливельної діяльності.

Мислення. Мисливельна діяльність проявляється у дитини в різноманітних формах: як *наочно-дійове, наочно-образне й логічне мислення*. Наочно-образне мислення вплітається у практичну діяльність: виконуючи завдання, дитина реально оперує предметами. Під час наочно-образного мислення вона спирається на образи предметів чи уявлення, малює у своїй уяві ситуацію, у якій уявно діє.

Логічне мислення ґрунтуються на перетворенні понять і побудованих на їх основі суджень. У старшого дошкільника з'являється не тільки вміння оперувати уявленнями, а й зображення змісту цих уявлень. Окрім того, дитина стає здатною оперувати не лише поодинокими чуттєвими образами предметів, а ті більш узагальненими уявленнями, у яких об'єднуються й поодинокі враження, і судження про ці предмети. Це означає, що мислення дитини віділиться від сприймання і водночас від практичної дії та перетворюється на відносно самостійний процес.

У дітей старшого дошкільного віку (6—7 років) знову змінюються ставлення чуттєвого сприймання, практичної дії і мови. Тепер, поглянувшись лише на картинки, дитина подумки їх комбінує. Вона може, не вдаючись до практичних маніпуляцій фігурками, розв'язати подумки запропоновану задачу. Розуміння задачі і виявлення необхідних для її розв'язання умов дає змогу 6—7-річним дітям багато разів і впевнено повторювати відповідні дії у разі кожної нової поломки іграшки і так само обґрунтовувати їх застосування.

Формування у старших дошкільників форм словесного (вербального) мислення є надзвичайно важливим тоді, коли дитина готується до засвоєння розумових дій, що є характерними для шкільного навчання.

Розвиток образного мислення допомагає дитині користуватися в іграх і заняттях планами, схемами, моделями (план кімнати, майданчика, модель слова, задачі). Лише в старшому дошкільному віці діти навчаються виділяти в предметі ті істотні ознаки, за якими одиничний

предмет можна зарахувати до певної категорії або групи. На цьому ступені розвитку мислення діти відповідають: «Кінь — це тварина, звір», «Олівець — паличка для писання», «Лялька — це іграшка», «Віделка — це посуд». Проте, зустрічаючи малознайомі предмети, 6—7-річна дитина знову опускається на рівень безладного перелічування їх зовнішніх ознак або говорить про призначення предмета: «Барометр — це такий круглий, і стрілка... як годинник, щоб про погоду дізнатися».

Тільки після 6 років узагальнення як «колекція речей» у життєвій ситуації змінюються узагальненнями за однією функцією предметів, а потім узагальненнями за матеріалом, з якого виготовлено предмети, і лише згодом за родом за предметів.

Шестирична дитина здатна на індуктивний умовивід та на дедуктивний висновок. Але це ще тільки перші і не завжди вдалі спроби. Дитина цього віку чекає відповіді на поставлене запитання, висловлює сумніви, заперечує. Такі діти можуть зіставляти отримані від дорослих запитання з тим, що їм відомо, порівнюють, висловлюють сумніви, вступають у суперечку.

Якщо 6-річних дошкільників навчають спостерігати і робити висновки (наприклад, розрізняти, які предмети плавають, а які тонуть, в яких умовах на зрізаних гілках тополі раніше з'являються листочки, порівнювати форму знаряддя з умовами його використання), в них відбуваються значні зрушенні в розвитку мислення. Отже, коли діти навчаються шукати і встановлювати найістотніші ознаки в предметах і явищах, знаходити істотну залежність, зв'язок між ними, в них швидко розвиваються справді логічні форми мислення.

Мовлення. У нерозривному зв'язку з розвитком мислення дитини шестиричного віку здійснюється й мовний розвиток. Вища форма розумової роботи за допомогою внутрішньої мови: дитина розв'язує задачу мовччи і фіксує результат. Опанування у старшому дошкільному віці зв'язної та виразної мови, засвоєння її граматичної структури, а також розвиток функцій внутрішнього мовлення виступають головними передумовами засвоєння писемної мови. Протягом 5—7 року діти досягають значних успіхів в оволодінні граматикою мови, структурою простих та складних речень.

У шестиричних дітей відбувається подальша диференціація функцій мовлення. До функції спілкування додається планування своєї діяльності та її регулювання за допомогою мовлення. Мовлення стає засобом планування, коли переходить з кінця дії на її початок, а засобом довільного регулювання — коли дитина навчається виконувати вимоги, сформульовані за допомогою мовлення.

Під час останнього процесу виникає *внутрішнє мовлення*, яке стає засобом формування й функціонування внутрішніх розумових дій.

Поява внутрішнього мовлення є ознакою розвитку в дитині **словесно-логічного мислення**, що ґрунтуються на практичній діяльності.

Внутрішнє мовлення — наслідок інтеріоризації мовлення вголос і засіб перетворення внутрішніх практичних дій у внутрішні дії. Щодо шестиричного віку, то йдеться лише про генетично ранні й специфічні форми внутрішнього мовлення (воно виконує психологічно внутрішні функції з опорою на зовнішню діяльність).

Інтерес до слова, що виникає в середині дошкільного віку, викликає у 5—7-річної дитини увагу до віршів, до образних висловлювань, до поетичних порівнянь і епітетів. Помітні зміни і в засвоєнні дитиною-дошкільником граматичної будови. Розширене спілкування з дорослими розвиває в дитині зміння добирати слова і будувати речення, які правильно зрозуміє співрозмовник. Словниковий запас дітей 6—7 років досягає 4 000—5 000 слів. Тимчасом частини мови у словнику дітей шестиричного віку представлені неоднаково. За дослідженнями іменники становлять — 38 % всіх частин мови, дієслова — 32 %, займенники — 10 %, прислівників — 7 % і лише 2 % — прикметників. У мовленевих висловлюваннях дитини прості речення дорівнюють 55 %, а складні 45 %.

Чистота, грамотність і зв'язність мови шестиричної дитини є однією з умов її готовності до школи.

Почуття. Дослідження свідчать, що дитина до 7 років не виявляє себе як егоцентрик, який ніби сліпий і глухий до життя і переживань інших дітей. Активно продовжують розвиватись вищі почуття: інтелектуальні або пізнавальні, моральні та естетичні. Включення в нову сферу колективної діяльності, виконання серйозних доручень формує у 6—7-річної дитини нове почуття — почуття обов'язку, відповідальності перед іншими, вимогливості до себе, радість спільногого успіху, незадоволення собою. Воно виникає як результат зіставлення дитиною себе, своїх досягнень, умінь, якостей з тим, що мають однолітки.

У шестиричному віці дитина вже починає розрізняти, що їй подобається, а що ні у святі, яке було, або в розглядуваному малюнку. Почуття шестиричної дитини стають глибшими. Це безпосередньо пов'язано з набуванням досвіду дитиною, насамперед соціального. Діти вже можуть оцінити вчинок іншого з позиції загальноприйнятих норм поведінки і дати якесь узагальнене судження про те, що вони почули або побачили, з погляду набутих знань. Іноді вони самостійно відзначають, що саме викликає в них схвалення, смуток або захоплення: «Він молодець тому, що не видав товариша».

До кінця дошкільного віку для дітей стають значущими моральні критерії. 6—7-річна дитина пояснює, що не можна битися, бо соромно ображати товариша.

Почуття шестиричної дитини дедалі більше опосередковуються її суспільним досвідом, набутими знаннями про навколошній світ, засвоєними суспільними моральними оцінками і власним досвідом моральної поведінки (але пам'ятаємо, що це тільки початок шляху становлення дитячих почуттів).

Воля. Як і в молодших дошкільників, у 6—7-річних дітей значну роль продовжує відігравати наслідування під час виконання вольових дій. Але наслідування в дітей 6—7-річного віку стає умовно-рефлексторною, довільно керованою дією.

Дослідження психологів доводять, що з віком дедалі більше значення має словесна інструкція дорослого, яка спонукає дитину виконувати дії, зазначені в її дію. Дедалі менше значення має мовчазне копіювання дитиною дій дорослого, що сприймається дітьми як зразок для наслідування.

Проте дані порівняльного вивчення дій дошкільника за зразком і словесною інструкцією показують, що відношення ці мінливі. Вони багато в чому, вочевидь, визначаються самою виконуваною дією (її складністю) і попередньою підготовкою дитини.

Істотно змінюється в дітей шестиричного віку і сам процес вольової дії. Якщо дитина (переддошкільник) зазвичай одразу починає виконувати те, що від неї вимагають (стрибок, послідовне натискання на різні кнопки приладу відповідно до сигналів), то в шестиричної дитини чітко виступає етап попереднього орієнтування в майбутній дії.

Цілком очевидно, що такий стиль навчання дії шкідливо позначається на розвитку самостійності шестиричних дітей. Вони звикають до виконання дій, чекають вказівок і не засвоюють загального методу роботи.

Уміння володіти собою (наприклад, не дивитися на привабливий предмет) також помітно змінюється залежно від мотиву, який обмежує ті чи інші дії дитини. Найдієвішим мотивом, що спонукає шестиричну дитину виконувати аналогічні вимоги, є чекання обіцяної нагороди, слабший мотив — очікуване покарання (наприклад, виключення з гри) і найменш дійовий мотив — дане дитиною слово й заборона дорослого.

Наприкінці дошкільного періоду розвитку дитини формуються передумови для успішного переходу її на наступний рівень освіти. На основі допитливості формується інтерес дітей до навчання. Розвиток пізнавальних здібностей створює основу для формування творчого мислення, а це допомагає долати труднощі під час вирішення навчальних завдань. Виникає узагальнення власних переживань, Уміння спілкуватися із дорослими та ровесниками дасть змогу дитині далі перейти до співпраці в навчанні.

розділ 3

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ТА ПСИХІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ШЕСТИРІЧНИХ ПЕРШОКЛАСНИКІВ (ДОШКІЛЬНИКІВ)

Світ шестиричних дітей, або які за Законом «Про освіту» стали в нашій державі першокласниками. Але для багатьох вчителів початкових класів шестирички й надалі залишаються таємничими та незвіданими світами. З 2001 року в Україні сотні тисяч вчителів початкових класів зустрілися з шестиричними дітьми — дошкільниками. До цього з 70-х років минулого століття вчителі початкових класів на всьому пострадянському просторі мали справу з дітьми 7 років — молодшими школолярами. Тому постало проблема, що робити з дошкільниками? На сьогодні є три шляхи, якими йдуть початківці:

- 1) переносити досвід роботи з дітьми семи років (молодшими школолярами) на роботу з шестиричками (дошкільниками);
- 2) вивчають особливості дошкільного віку, адаптуючи систему навчання до можливостей цих дітей;
- 3) комбінація двох означених шляхів.

Аналіз можливих шляхів свідчить про те, що механічне перенесення попереднього досвіду роботи з семирічними (молодшими школолярами) учнями, першокласниками на шестиричних призводить до «силових авторитарних» дій стосовно до дитини. Знищується її унікальний світ буття, нав'язується діяльність, не характерна дітям цього віку.

Ознайомлення та вивчення особливостей дітей дошкільного віку допомагає вчителю початкових класів краще зрозуміти їх світовідчуття та світосприйняття, діяльність, потреби. Цей шлях є найбільш оптимальним та зручним у встановленні хорошого контакту та ефективної взаємодії в процесі навчання.

Комбінація двох перших шляхів є досить нестабільною схемою дій вчителя так, як використання першого шляху часто вступає у протиріччя з другим, що призводить до певних перекосів. І по суті вчителю все одно потрібно вибирати між першим та другим шляхами. Це відбувається тому, що шестиричні діти (дошкільники) суттєво відрізняються від семирічних дітей (молодших школлярів). Отже, половинчасті шляхи роботи з дітьми-шестиричками не є оптимальними, тому що вимагають від педагога постійного пошуку балансу, який найчастіше має скильність до старої моделі взаємодії, де семирічні діти тогожні шестиричним дітям, а тому можуть діяти за схемами роботи семирічних. До речі, цей шлях, як показує практика, найчастіше і береться на озброєння вчителями початкових класів.

Розуміючи цей стан речей, ми хотіли б допомогти вчителю початкових класів якомого швидше освоїти прийоми роботи з дітьми-шестиричками (дошкільниками). Отже, наше завдання полягає в ознайомленні педагогів з особливостями світу шестиричних першокласників, їх перебуванням у школі та взаємодією їх з учителями, однолітками, батьками.

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Розвиток особистості дитини залежить від дуже багатьох обставин. Розуміння цих обставин, розуміння того, в чому саме полягає їх вплив, як під дією цих обставин розвивається неповторна індивідуальність, дасть можливість педагогу правильно підійти до дитини, допомогти їй у разі потреби подолати ті труднощі, які можуть виникнути у неї в житті. Розглянемо особливості індивідуальних відмінностей шестиричної дитини, що виявляються в розумовому розвитку, у психічному стані дитини, а також в особливостях структури її самосвідомості і що створюють з кожного малюка неповторну індивідуальність.

Кожна дитина з'являється на світ тільки з властивими для неї, визначальними спадковістю і внутрішньоутробним розвитком **задатками**. Задатки до певної міри визначають потенційні можливості розвитку більшості анатомічних, ряду фізіологічних і деяких психічних властивостей дитини.

У самому психічному розвитку дітей спостерігаються істотні індивідуальні відмінності. Ці відмінності стосуються найбільше **темпу психічного розвитку**. Діти, що виховуються в умовах однієї і тієї самої культури, дають *різні* показники переходу з одного етапу розвитку на інший. В окремих дітей можна спостерігати *випередження*, у деяких значну *затримку* нормального, середньостатистичного психічного розвитку.

Ще більше відмінностей простежується в темпах оволодіння окремими видами діяльності, розвитку психічних процесів і якостей. Одна дитина ще не може правильно повторити простої мелодії, а друга — виспівує складні музичні твори. Цей у шість років ледве маює на папері головонога, вважаючи що це і є повне зображення людини, а той має складні композиції, і людські зображення мають у нього характер і динаміку. Один виявляє нестійкість уваги, і ми бачимо його розсіяний погляд, спрямований кудись далеко, за межі класу, інший може бути поглиний уроком і повний уваги до всіх вказівок педагога.

Темп психічного розвитку спочатку залежить від природжених особливостей морфології мозку, але далі темп визначають й інші причини.

Відомо, що різного роду дефекти мозку — спадкові захворювання, недорозвинення, травми під час пологів — ведуть до затримки психічного розвитку, а в особливо важких випадках роблять його взагалі неможливим. Виходячи з цього, іноді припускають, що випадки особливо швидкого або особливо яскравого психічного розвитку, прояв незвичайних здібностей теж пов'язані винятково з природженими особливостями мозку. Це не так. Природні особливості, що передаються у спадок, можуть служити лише задатками тих або інших здібностей, вони виступають як передумови психічного розвитку. Набагато більший вплив, ніж природжені особливості, на відмінності в психічному розвитку дітей, формуванні їх здібностей, особливостей розвитку їх особи надають умови **життя, виховання і навчання**.

Насправді яке різноманіття умов життя у наших дітей! Один малюк живе в благополучній родині, у великому місті (зі всіма привілеями, які дають дитині велике місто!), і ним з любов'ю і розумом займаються батьки, добре друзі батьків, бабусі і дідуся. Розвиваються пізнавальні здібності, і він стає допитливим. Його вчать цінувати гумор, і він у свої шість років веселий і дотепний жартівник. Йому на доброзичливих прикладах власної позиції і вчинків в житті показується ставлення до етичних цінностей, і він вже в етичному відношенні — хороший малюк. Але він ще не уявляє собі обсягу свого міста, і чужі люди виступають в його свідомості як фон його життя.

Інший теж живе в дружній сім'ї, але у віддаленому від інших населених пунктів селищі. Його люблять батьки, бабусі і дідуся, брати і сестри, і також все селище. Він знає всіх, всі знають його. У плані психічного розвитку він, можливо, і поступиться своєму одноліткові з міста, але в плані соціального розвитку, звісно, опиниться попереду: він орієнтується у стосунках односельців, він добре знає, що ця людина добра і у нього можна попросити цвях, дошку або ще щось, а той жадібний і сердитий і до нього краще не підходити. Він сам в умовах хорошої сім'ї теж росте хорошою людиною, але він вже

має свої постійні обов'язки, і в ньому вже закладені працьовитість і відповідальність.

Третій живе без сім'ї, в умовах дитячого будинку. І хоча його життя підпорядковане суровому режиму сну, харчуванню, навчанню і відпочинку, і хоча його виховують добре і професійно спроможні вчителі і вихователі, йому бракує любові, реальне життя десь відбувається за межами дитячого будинку, він бачить лише невелику кількість дорослих, які беруть участь у його становленні. Ця дитина може виявитися інфантильною. Соціальні умови життя кожній дитині пропонують абсолютно нові обставини для розвитку.

Крім передумов і умов, психічний розвиток визначається внутрішньою позицією самої дитини. Кожна дитина по-різному ставиться до однієї і тієї самої дії, до однієї і тієї самої події, що відбувається в її присутності. Залежно від кількості обставин життя, що важко враховуються, те, що привертає увагу і залишає глибокий слід у психіці однієї дитини, проходить просто непоміченим для іншого. Вже у немовлят намічається вибірковість ставлення до світу, до дій навколошнього природного середовища, і залежно від цього одні і ті самі дії набувають для різних дітей різного значення. У міру дорослішання дитини ця вибірковість зростає.

Інтереси і працездатність дитини визначать розвиток її здібностей. Мотивація надає емоційного забарвлення її прагненням, значущість інтересу до мети її діяльності, багато в чому визначить майбутні успіхи і саму долю її життя.

Враховувати індивідуально психологічні особливості дитини в процесі її виховання — означає не тільки пристосовувати до них виховні дії, намагаючись, щоб кожна дитина досягла достатньо високого рівня психічного розвитку, а й активно коригувати розвиток дітей: підтримувати позитивні особистісні риси, що намічаються, і сприяти перебудові негативних.

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ (характерні відмінності)

Фізичні:

- добре стежить очима за текстом під час читання;
- краще розуміє роль пальців, ніж інструментів;
- постійно кудись поспішає — швидкість є характерною особливістю цього віку.
- голосно реагує на події, часто не може себе стримати;
- любить кататися на задніх ніжках стільця і часто падає з нього;
- вчиться відрізняти праве і ліве (бік, руку, плече, око та інше);

- стрімко розвиваються зуби — гризе олівці, нігті, смокче волосся;
- легко втомлюється; часто хворіє;
- любить гуляти на свіжому повітрі, займатися гімнастикою.

Враховуючи ці фізичні особливості дітей, учителеві слід: пропонувати дітям короткі тексти для списування з дошки; на уроках фізичного виховання дітям важко дотримуватися дистанції під час руху та лінії шеренги; доцільно дозволяти учням розмовляти на уроці, працювати стоячи; важливо працювати у повільному темпі або обмежувати вимоги до їхньої роботи лише підвищеннем її якості (отже, обсяг виконаного завдання не має бути домінуючою метою уроку).

Соціальні:

- прагне бути першою;
- виявляє дух суперництва та ентузіазму;
- часом буває невдячною або нечесною, придумує правила;
- здається, що прагне все робити правильно, але часто виходить за межі дозволеного;
- радіє похвалі чи заохоченню; невдачі сприймає болісно;
- має палке бажання отримувати задоволення; любить сюрпризи;
- може бути розсудливою, іноді дражнить чи критикує інших;
- неврівноважена, коли хворіє;
- велике значення мають друзі (може мати одного найкращого друга);
- школа замінює домівку як найвпливовіший соціальний фактор.

Мовні:

- любить працювати;
- любить пояснювати різні речі; показувати їх та коментувати;
- любить жартувати й відгадувати загадки;
- розмовляє голосно і збуджено;
- часто скаржиться.

Враховуючи ці соціальні та мовні особливості дітей, учителеві варто усвідомити, що: діти цього віку дуже вразливі, тому їм потрібне **заохочення**, щоб вийти зі складної ситуації, а от сурова критика може завдати справжньої шкоди, руйнуючи їхню мотивацію до навчання; у дітей цього віку добре розвинений дух суперництва, а отже, прагнення до перемоги і першості може переважати все інше, тому суперництво слід вилучити з ігор, якщо їх виконують з навчальною метою; особливості «екстремальної» поведінки (див. далі) слід розуміти, але не надавати їй великого значення, пам'ятаючи, що плітки, роздратування, скарги, кепкування, зверхність — це все способи вираження стосунків з дорослими.

Пізнавальні:

- любить ставити запитання;
- любить нові ігри, ідеї;

- любить розфарбовувати, малювати;
- найбільше любить навчатися, роблячи самостійні відкриття;
- більше подобається процес, ніж результат;
- береться до більшої кількості справ, ніж узмозі виконати;
- розігрує драматичні сценки;
- складає плани співробітництва у грі;
- надає великого значення характерним символам;
- краще розуміє особистісні стосунки і функціональні стосунки;
- починає розуміти події минулого, якщо вони тісно пов'язані з нинішніми;
- виявляє інтерес до оволодіння навичками і методами навчальної діяльності.

Враховуючи ці пізнавальні особливості дітей, учителеві потрібно: забезпечувати дітям отримання **задоволення** від зробленого (як від навчального процесу, так і від прибирання та інші, тому що дитина бажає отримувати лише задоволення, яке учителю та батькам необхідно наполегливо з великим терпінням трансформувати у «**навчальне задоволення**»). Слід враховувати, що вивчення суспільства має пов'язуватися із сьогоденням (популярними є продуктивні екскурсії, що супроводжуються відповідними заняттями, такими, як написання оповідань про бачене, конструювання в куточку для грі).

Педагог має пам'ятати, що у цьому віці у дітей дуже висока продуктивність, але низька якість виконання (треба звертати увагу дітей на якість виконаної роботи, адже у них підвищується гордість за це); а також підтримувати бажання творити — ліпiti, малювати, співати, танцювати, розфарбовувати, складати, в'язати (важливо, щоб діти відчували *підтримку* та *гідну оцінку* дорослих, а отже, усвідомлювали, що немає правильних чи неправильних способів створення чогось у мистецтві), а це сприяє майбутньому авторському вираженню, виробленню вміння.

Вчитель має використовувати потяг дітей до *грі* (бо гра у шестилітніх дітей залишається провідною діяльністю, яка притаманна дошкільному вікові), віршів, загадок, адже саме вони приносять їм задоволення і, крім цього, навчають (навчання за допомогою гри дає більший навчальний ефект, ніж за допомогою книжок).

Нинішні першокласники — це діти 6 та 7 років, і вчителі часто не помічають відмінностей у психіці цих дітей, вони ототожнюють їхній психічний розвиток, не вважаючи це принциповим явищем, що призводить до порушень психічного здоров'я дітей.

У запропонованій далі таблиці спробуємо порівняти психологічні особливості дітей.

Дошкільник	Молодший школяр
ЗАГАЛЬНЕ	
Сприйнятливість, наявуваність, підатливість	
Чуйкість, здатність до співпереживання	
Товариськість, велика наслідуваність	
Легка збудливість, емоційність	
Допитливість та запам'ятовування	
Стійкий бадьорий і радісний настрій	
Переважаючі мотиви, пов'язані з цікавістю до світу дорослих, встановленням позитивних стосунків з оточенням	
Чіткий прояв у поведінці типологічних властивостей вищої нервової діяльності	
Пластичність нервової системи	
Рухомість, непосидючість	
Імпульсивність поведінки	
Загальна недостатність волі	
Нестійкість, довільної уваги	
ОСОБЛИВЕ	
Початковість формування особистості на підґрунті виникнення співпорядкування мотивів, пов'язане з їх боротьбою	Початковість формування характеру, нестійкість характерологічних властивостей
Формування перших етичних інстанцій і на їх підґрунті моральної оцінки, яка визначає ставлення до інших людей	Формування нового рівня потреб, що дозволяють йому діяти, керуючись метою, моральними вимогами, почуттями
Утворення «дитячого суспільства»	Виникнення відносно стійких форм поведінки
Розвиток самооцінки і домагань як віразу соціальної активності	Утворення дитячого колективу, формування суспільної спрямованості особистості, тобто звернення до колективу однолітків
Переважають мотиви поведінки, які пов'язані з інтересом до процесу гри	Вимогливість, вибірковість ставлення до товаришів
Зв'язок найбільш сильних переживань з оточенням	Найбільша значущість авторитету учителя
Найбільша значущість першого кола спілкування («сім'ї»)	Перевага мотивів поведінки, пов'язаних з навчанням
Правдивість, відкритість	Прийняття вимог виконання норм поведінки як необхідних
Нестійкість інтересів та бажань	Розвиток нового пізнавального ставлення до дійсності
Перевага нестійкої уваги, пам'яті	Гострота і свіжість сприйняття
Поступовий перехід до довільноти, керованості психічних процесів	Яскравість уяви
Виділення власної діяльності, самоконтроль у ній	Хороша працездатність
Формування здібності розв'язувати життєві завдання шляхом логічного мислення	Глобальність інтересів
Упорядкування чуттєвого досвіду	Диференціація здібностей
	Внутрішня позиція школяра

Стереотипне ставлення до шестирічного учня як до звичайного учня семи років триватиме ще певний час, але психологія вчителя має змінюватись якомога швидше.

Тому важливо усвідомлювати, що **шестирічний першокласник за рівнем свого розвитку залишається дошкільником**. Тому потрібно буде враховувати особливості можливих порушень у поведінці.

ПОРУШЕННЯ У ПОВЕДІНЦІ ДОШКІЛЬНИКІВ

Йтиметься про порушення поведінки, властиві звичайним дітям, тобто про відхилення від норми, а не про симптоми психічних захворювань, які можливі у шестирічок.

Кожне таке порушення, як правило, спричинене:

а) педагогічними прорахунками;

б) недорозвиненістю центральної нервової системи (віковою незрілістю);

в) незначними ушкодженнями мозку (у результаті проблем у період вагітності та пологів), які можна ліквідувати за умови, що виховання до 7–8 років проводитиметься на належному рівні.

а) Агресивність

Багатьом дошкільникам властива агресивність. Переживання та розчарування дитини, які вона важко переносить через незрілість нервової системи, для дорослих здаються незначними, а даремно. Адже неувага до них призводить до певних негараздів у поведінці дитини.

Причинами агресивності є:

а) страх бути травмованим, ображеним, пережити напад, отримати ушкодження. Що сильніша агресія, то сильніший страх криється за нею;

б) перенесена образа або душевна травма. Страх спричиняють порушення у соціальних стосунках дитини і дорослих, які її оточують.

Форми агресії:

• фізична агресія — бійки, ламання речей (така поведінка мотивована потребою уваги до якихось драматичних подій);

• вербальна агресія — діти ображаються, сваряться, глузують.

Якою має бути реакція вчителів, батьків на агресію?

Насамперед треба спробувати стримати агресію, не дати їй ходу.

Дорослий обов'язково має висловити своє незадоволення подібною поведінкою.

Дуже корисно запропонувати дитині прибрести все те, що вона по trostila, пояснюючи при цьому: «Ти великий(ка) та сильний(на), щоб пускати речі, тому я переконаний, що ти допоможеш мені прибрести».

б) Запальність, гарячкуватість

Дошкільника вважають запальним та гарячкуватим, якщо він схильний через дрібниці (з погляду дорослих) влаштувати істерiku, розплакатися, розілітись, але агресії при цьому не виявляє.

Запальність — це, швидше вираження відчую і безпорадності, аніж прояв характеру.

Як і у разі з нападом агресивності необхідно спробувати запобігти вияву гарячкуватості:

- відволікти дитину;
- залишити її наодинці;
- спонукати старших дітей висловити свої почуття словами.

При цьому тон дорослих має бути спокійним, врівноваженим, стриманим.

Коли напад мине, потрібен спокій, особливо якщо дитина сама налякана силою своїх емоцій.

Але дорослі не повинні поступатись дитині лише задля того, щоб не викликати у неї напад; важливо з'ясувати, чи справді заборона дорослих має принципове значення, чи не відбудеться боротьба за чимось незначним, дріб'язковим.

в) Пасивність

Дуже часто дорослі не вбачають ніякої проблеми в пасивній поведінці дитини, вважаючи її просто «тиху», яка вирізняється доброю поведінкою. Але це не завжди так.

Дитина може бути нещасною, пригніченою, але неспроможною висловити свої емоції.

Причини пасивності

1. Здебільшого це реакція на неувагу або негаразди вдома. Намагання зануритися у власний світ. Ознаками, які допомагають виявити стан пасивності, є:

- посмоктування пальця;
- дряпання шкіри;
- висмикування у себе волосся або вій;
- розхитування стільця тощо.

Учителі та батьки мають допомагати дитині висловити свої переживання в іншій більш прийнятній формі, добитися її довіри і прихильності.

Проблеми, які виникають у такої дитини, вчителі мають розв'язувати в безпосередньому контакті з її батьками, допомагаючи учніві подолати переживання.

2. Причиною пасивної поведінки дитини може бути:

- побоювання реакції незнайомого дорослого;
- недостатній досвід спілкування з ним;
- невміння звертатися до дорослого.

Така дитина може боятися пестощів, лагідного ставлення.

Необхідно, щоб вчитель та батьки допомогли їй набути впевненості в собі.

г) Гіперактивність

Всі перелічені порушення у поведінці є більшою мірою вадами виховання, а не наслідком загальної вікової недорозвиненості центральної нервової системи.

Причиною гіпердинамічного синдрому є ушкодження головного мозку, спричинені:

- а) ускладненнями вагітності та пологів;
- б) виснажливими соматичними захворюваннями (діатезом, диспепсією — порушенням процесів засвоєння поживних речовин у шлунково-кишковому тракті, що супроводжується розладом його функцій);

в) фізичними та психічними травмами. Основними зовнішніми ознаками гіпердинамічного синдрому у дитини є:

- неуважність;
- рухова загальованість (дитина діє, не замислюючись про наслідки).

Перші прояви гіперактивності можна помітити вже у немовлят. Після вияву гіперактивності припадає на 6—7 років. Якщо процес виховання налагоджено, то у більшості випадків до 14—15 років дитина врівноважується.

Як реагувати вчителеві і батькам на гіперактивність

1. Не можна стримувати рухову активність такої дитини, її треба тільки спрямовувати.

2. Необхідно навчити дитину зосереджуватись. У пригоді стане ліплення, малювання, конструювання. (Іноді потрібно на перших порах за допомогою фізичної сили утримувати дитину за столом, домагаючись завершення розпочатої справи.)

3. Не можна на таку дитину тиснути суворими покараннями або заборонами та обмеженнями.

Невиконання цих порад призведе до частих зривів, які розхитають нервову систему дитини.

Крім порушень поведінки, можуть виникати проблеми у психічному розвитку. Їх ми і розглянемо детальніше.

ВІДСТАВАННЯ В ПСИХІЧНОМУ РОЗВИТКУ — ПЕРЕПОНИ НА ШЛЯХУ ДО ТВОРЧОСТІ

Затримка темпу психічного розвитку дитини може бути викликана педагогічною занедбаністю, обумовленою певними порушеннями органів центральної нервової системи, а також загальним недорозвитком мозкових структур.

Причини відставання

а) Педагогічна занедбаність обумовлена:

- умовами життя і виховання дитини;
- тривалим дефіцитом інформації у дитини;
- відсутністю психічної стимуляції в сенситивні періоди (коли найкраще розвиваються ті чи інші психічні якості людини).

б) Затримка психічного розвитку (ЗПР):

- у дітей немає порушень окремих аналізаторів і значних пошкоджень мозкових структур;
- є незрілість складних форм поведінки, цілеспрямованої діяльності на тлі швидкої втомлюваності та виснаженості;
- порушення працездатності.

Причини ЗПР

Підґрунтам для розвитку ЗПР служать органічні захворювання центральної нервової системи, які спричиняють такі фактори: патологія вагітності та пологів; вроджені захворювання плоду та перенесені дитиною у ранньому віці виснажливі інфекційні захворювання. Крім зазначених факторів, на затримку психічного розвитку впливає і загальний дефіцит спілкування дитини з оточенням.

До того ж, вчителі і батьки мають знати, що подолати ЗПР можна за умови своєчасної уваги до дитини з боку вчителів і батьків та адекватної корекційної роботи.

Працюючи над подоланням ЗПР у дитини, потрібно враховувати чинники, що можуть спричинити його стійкість. Зокрема такі:

- а) емоційну незрілість дитини (психічний інфантилізм);
- б) низький психічний тонус (тривала астенія, кволість организму);
- в) порушення у дитини пізнавальної діяльності, викликаної слабкістю пам'яті, уваги і, крім цього, обумовленої рухомістю психічних процесів та дефіцитом окремих коркових функцій.

Перші дві форми затримки є незначними, і їх можна подолати, тоді як порушення пізнавальної діяльності призводить до затримки психічного розвитку дитини, яка межує з дебільністю. Здатність навчання таких дітей значно знижена.

Найкращі результати отримують тоді, коли до корекційної роботи вдаються у ранньому дитинстві.

Діти із затримкою розумового розвитку трапляються досить часто. Затримка розумового розвитку виявляється в швидкій виснажуваності дитини. На занятті такі діти не можуть зосередити уваги на поясненні педагога, їм нецікаво, нудно, вони не можуть і не хочуть робити те, що потрібно в цей момент. Ці діти не можуть зосереджено думати над поставленим перед ними завданням. У результаті вони бавляться на занятті, не виконують правил поведінки, заважають заняттям всієї гру-

пи. Крім того, затримка розумового розвитку нерідко супроводжується вираженим егоцентризмом мислення.

Причин затримки розумового розвитку багато.

По-перше, в число таких дітей потрапляють ті, у яких є ураження або недорозвинення будь-якого з органів чуття (туговухість, слабозріччя). За відсутності своєчасного компенсацуючого навчання такі діти відстають у розумовому розвитку від однолітків.

Особливі труднощі становлять діти, у яких відбувається недорозвинення аналізаторів, що беруть участь у формуванні мови (рухового або слухового). Поганий розвиток мови визначає особливості розвитку всієї пізнавальної діяльності дитини, що позначається і на успішності. Проте і ця затримка може бути усунена. У разі відповідної логопедичної відновної роботі діти можуть наздогнати однолітків, які нормально розвиваються.

По-друге, затримка розумового розвитку може з'явитися у дітей, які тривалий час важко хворіли, і в ці роки ніхто не піклувався про їх розумовий розвиток.

По-третє, затримка розумового розвитку виникає у педагогічно занедбаних дітей. Позбавлені повноцінного спілкування зі старшими, позбавлені любові і турботи про їх розумовий розвиток, діти не розвиваються розумово. Конфлікти в сім'ї, п'яні бійки батьків, збіднене за змістом спілкування — умова для виникнення у дитини затримки розумового розвитку. Формальне спілкування, позитивних емоцій, позбавлене тепла, гумору, доброчесливості в сім'ї, інтернаті або дитячому будинку, також виступає як умова для виникнення у дитини затримки розумового розвитку.

в) Розумова відсталість

На відміну від затримки, розумова відсталість має незворотний характер, тому що в цьому разі стійке порушення пізнавальної діяльності обумовлене органічними ушкодженнями або недорозвитком кори головного мозку.

Малорозвиненими можуть здаватися діти, родини яких поселилася в іншомовному середовищі і завчасно не забезпечили засвоєння мови цього середовища. Те саме враження може скластися у педагога, що розмовляють тільки українською мовою, приїхавши в інше мовне середовище, де діти розмовляють рідною мовою і лише почали освоювати українську. Малий запас слів української мови і специфіка розумової спрямованості місцевих дітей можуть дезорієнтувати не лише молодого, а й досвідченого педагога, який змінив місце проживання.

Як ми бачимо, затримка розумового розвитку відбувається з вини дорослого, бо у дітей не було органічного ураження головного мозку, але їх обійшли, їм недодали в перші роки дитинства. Діти із затрим-

кою розумового розвитку можуть і повинні перебувати у звичайних навчальних закладах.

Недостатність розвитку пізнавальної діяльності — не привід для того, щоб дитина була позбавлена повноцінного навчання і виховання. Дослідження доводять, що діти із затримкою розумового розвитку у разі уважного до них сталення виявляють інтерес до занять, стають кмітливими і добре вчаться. Вони досить легко долають егоцентризм в мисленні, коли їм наочно показують і пояснюють ті зміни предметів, які здійснюються на їх очах.

Варто знати, що від дітей із затримкою розумового розвитку потрібно відрізняти **розумово відсталих** дітей. Причиною розумової відсталості є важке ураження головного мозку дитини. Це відбувається через недорозвинення, хвороби, удар і з низки інших факторів. Тому **розумово відсталою називають таку дитину, у якої стійко порушена пізнавальна діяльність унаслідок органічного ураження головного мозку**. При цьому розумова відсталість не визначається конкретним захворюванням, а можливостями дитини до розумової діяльності, до навчання в школі.

Розумово відсталою може стати дитина, яка перенесла в дошкільному віці **енцефаліт, складну форму грипу з ускладненням на мозок, важку травму, а також хворіє на шизофренію, епілепсію**. Сюди також входять й інші стани вираженого інтелектуального недорозвинення. Особливе місце тут займають олігофreni. Діти-олігофreni становлять основну частину учнів допоміжної школи.

Олігофreni — це назва стану розумових можливостей, що виникає після величного числа різних ушкоджень центральної нервової системи дитини в період до розвитку її мови, до півтора-двох років. До таких ушкоджень належать **спадкові і внутріутробні ушкодження зародка (часто причина олігофreni — алкоголь батьків), пологові травми, а також захворювання, що впливають на центральну нервову систему дитини в домовленнєвий період**.

У разі олігофreni психічний розвиток дитини відбувається на неповноцінній основі, але при цьому вона практично здорова.

Основні дефекти олігофreni:

- знижена допитливість і пізнавальні інтереси; слабка здібність до розуміння проблемної ситуації і її вирішення;
- утруднена сприйнятливість нового, погане навчання;
- бідність світогляду;
- невеликий запас уявлень;
- примітивність і конкретність мислення.

Дитина з розумовою відсталістю повинна відвідувати допоміжний навчальний заклад. Діагностика розумової відсталості проводиться, принаймні, двома фахівцями: лікарем-психоневрологом і патопсихологом або педагогом-дефектологом.

ПСИХІЧНІ СТАНИ

Кожна людина має відносно постійний емоційний стан, який забарвлює протягом значного часу її поведінку. Це емоційний стан називають настроем. У дорослих людей настрій залежить від комплексу причин: здоров'я, успіхів в роботі, особистих проблем в родині, у сфері взаємин з коханим, дорогою людиною, з другом, з дітьми, з батьками. Життєва позиція і цілі також визначають настрій дорослого.

Нормальний психічний стан дитини — гарний, бадьорий настрій, потяг до веселоців і витівок. Нормальна дитина прокидається з посмішкою на вустах. Вона рада новому дню і хоче зачутити до своєї радості тих, хто її оточує. Недаремно у спальніх кімнатах, де сплять кілька дітей, уранцічується веселій сміх, виникають колотнечі і неймовірна метушня. Відновлена за ніч готовність до активного життя реалізується невідкладно з пробудженням.

Здорова дитина з ранку активна і сприйнятлива. Втомившись від уроків, фізичних вправ, взаємин з однолітками та інших форм активності, вона легко і швидко засинає в час післяобіднього сну. Друга половина дня також насищена її активними діяннями і наповнена гарним настроем. Увечері, ледве доторкнувшись до подушки, вона засинає глибоким здоровим сном. Заснувши, вона бачить приємні сновидіння і багато літає. Здорова дитина переживає уві сні стан легкості свого тіла, в сюжет сну вплітаються її польоти і стани душевної радості і свободи.

У дітей, звісно ж, відбувається зміна настрою залежно від усіляких випадкових обставин. Якщо малюк отримав ляпас від пустотливого однолітка, якщо у нього щось вирвали з рук, якщо образили його людську гідність, то, безумовно, у нього пусться настрій. Якщо він не упорався зі своїм темпераментом і почав пустувати на уроці, а вчителька поставила його біля дошки, настрій погіршиться. Але здорова дитина, поки вона не втомилася, легко повертається до початкового гарного настрою.

Проте в період адаптації до школи на шляху шестирічної дитини виникають великі труднощі. Вона має засвоїти нові правила, вона повинна вчитися, вона повинна спілкуватися з однолітками. Все це вимагає великої душевної роботи. Малюк дуже швидко стомлюється. Рівний, радісний настрій змінюють інші стани. З'являється поганий настрій, що супроводжується тривогою, — це, безумовно, ненормальний психічний стан. Найпоширеніший аномальний психічний стан — невротизм. Він може перейти в психічні захворювання — неврози. Розглянемо аналіз цих станів і причин, що їх викликають.

Невротизм. Психічний стан, що характеризується емоцією нестійкістю, тривогою, називають невротизмом. Невротичні симп-

томи можуть виникати у нормальної дитини у разі сильної емоційної напруги.

Невротизм у дітей шестирічного віку може з'явитися під час адаптації до школи. У цей період особливо гостро розвиваються невротичні стани у разі, якщо дитина є свідком сварок між батьками, переживає переляк тоді, якщо від родини йде батько, вмирає близький член сім'ї. Надзвичайно хворобливо реагують на несприятливі чинники діти зі слабким типом нервової системи.

Неврози. У разі надсильного для дитини подразника — події, що травмують, з якою її психіка не в змозі впоратися, вона починає хворіти на невроз. Невроз — одна з форм нервово-психічних розладів. Хворий на невроз вельми реагує на ситуацію, що травмує його психіку. Основними невротичними проявами у дітей є: невроз страху, невроз нав'язливих станів, нічне нетримання сечі (енурез), відсутність апетиту, мовні неврози.

Невроз страху. Страхи взагалі властиві маленьким дітям. Вони бояться невідомості, загрози покарання, крику. Це часто-густо не прояв хвороби, а звичайні страхи здорових дітей. Проте в результаті залякування, погроз страхі набувають нав'язливого характеру. Дитина починає боятися чужих людей, темноти, не може залишатися одна в приміщенні, але у присутності інших теж напружується. Стан страху може згасати і знову повернутися з повною силою.

Щоб зняти стан страху, дорослий повинен дати дитині упевненість в захищеності, у доброму ставленні до неї.

Невроз нав'язливих станів. У важкий період адаптації до школи, коли дитина потрапляє в ситуацію надсильної для неї напруги, у неї може виникнути стан напруженості, який поступово переходить в нав'язливий стан страху або в нав'язливі рухи.

Стан страху болісно фіксує дитину на будь-якій одній ідеї. Вона може боятися будь-якого духу, що володіє демонічною силою, боятися смерті, зрештою, вона може боятися відповідати вчителеві. При цьому, якщо їй пропонують відповідати, вона відчуває, як серце починає стукати частіше, як спазми не дають їй дихати, вона обливається холдним потом.

Дитина боїться відповідати, вона боїться своїх тілесних переживань. Невроз нав'язливих рухів характеризується появою так званих тупикових рухів — даремних неперспективних стереотипних рухів. Це може бути розгойдування, шморгання носом, схоплювання обличчя (доторкання, пощипування), кривляння, певні рухи рукою, плечем, шию, покусування нігтів тощо. Ці нав'язливі рухи посилюються при появлі дорослого, що травмує її, у разі спроби відповісти урок тощо.

Іноді нав'язливі рухи набувають характеру захисних ритуалів. Дитина переконує себе в тому, що потрібно виконати певний рух,

«щоб не сталося біди». І тоді вона, наприклад, підстрибує, що тимчасово знижує її напруженість. За деякий час вона знову болісно хоче підстрибнути. Такі неврози, виникнувши, довго не проходять, дитина потребує чуйного до себе ставлення.

Невроз нетримання сечі. Енурез спостерігається у дітей досить часто. І це не завжди неврози. Невротичне нічне нетримання сечі виникає в результаті психічної травми. Проте саме собою нетримання сечі стає таким чинником, що травмуює психіку дитини. Вона переживає свою неспроможність, особливо коли свідком її «ганьби» стають діти і не близькі її дорослі, коли її соромлять, карають.

Дитина стає грубою, агресивною або підлесливою і боязкою, або відчуженою, такою, що замикається в собі. У деяких випадках нетримання сечі виступає як своєрідна захисна реакція в денний час. Дитина може мочитися в штанці.Хоча з віком енурез зникає без лікування, цей дефект може привести до патологічного розвитку особи. Дитина з цим неврозом також потребує уважного до себе ставлення.

Зайкання (логоневроз). Порушення плавності мовлення у вигляді судомного порушення координації мовного акту, повторення окремих складів і труднощі в їх вимові називається зайканням.

Зайкання особливо часто розвивається в дошкільному і молодшому шкільному віці, коли дитина повинна самостійно будувати розгорнуте фразове мовлення. Причинами невротичного зайкання найчастіше всього є переляк, зміна способу життя дитини. Тут і зовнішня травмівна ситуація накладається на ослаблений організм, на природжені особливості психічного розвитку, перевантаження.

Нерідко зайкання починається в результаті наслідування. Дитина, що зайкається, гостро переживає свій дефект. Поступово вона починає уникати мовного спілкування, особливо з новими для неї людьми. Страх зайкання розвивається особливо в школі. Ця ситуація призводить до невротичного розвитку особистості.

Діти, що зайкаються, також потребують особливої уваги дорослих, які виховують їх. Безумовно, необхідні лікувально-коригувальні заходи. Але вчитель і вихователь можуть здійснити свій внесок, організовуючи для спілкування з дитиною атмосферу доброчільності.

Для попередження зайкання слід полегшити мовні завдання дитині. Вона може достатньо вільно повторювати почуте, читати завчені вірші. Там, де не потрібно самостійно будувати мову, дитина менше страждає від зайкання або зовсім не зайкається. Дитину не варто перенавантажувати складними лексико-граматичними конструкціями — нерозуміння значення слів і страх перед складновимовлюваним словом створюють умову для зайкання.

Найлегше зайкання знімається у момент його появи. У цей час корисно для дитини таким чином організувати умови її діяльності, щоб

вона не повинна була відповідати на запитання вчителя або вихователя, не повинна відповідати перед всім класом.

Зайкання виправлює логопед, якщо воно виникає на основі тих або інших особливостей мовного розвитку. Якщо ж зайкання є симптомом неврозу, то потрібне лікування у психоневролога. На консультацію до психоневролога повинен направляти логопед.

Невротичні стани, як ми вже наголошували, можуть виникати під час *напруги* і у здорової дитини. Невротичний стан або власне невроз *виникає* на тлі *стомлюваності, виснажуваності, дратівливої слабкості і втрати працездатності*. Вплив середовища визначає бути чи не бути невротичному стану або неврозу. Невротичний зрив у складній ситуації адаптації до школи можливий у будь-якої дитини, проте попередження зривів можливе за рахунок стилю спілкування вчителя, вихователя, його неформального доброзичливого ставлення до дитини.

Створити в класі доброзичливий стиль спілкування, хороший настрій під час ділових відносин, установититишу і порядок — означає створити ситуацію комфортного режиму роботи першокласників, забігти утворенню непотрібних невротичних станів і неврозів.

Отже, ми розглянули важливі опосередковані фактори, які впливають на становлення адаптаційного процесу. А зараз розглянемо прямі безпосередні складові шкільної зрілості.

ШКІЛЬНА ЗРІЛІСТЬ ЯК УМОВА ПРИРОДНОГО РОЗВИТКУ ТВОРЧОСТИ

Дуже часто батьки і вчителі штучно намагаються пришвидшити психічний розвиток дитини, посилаючись на акселерацію психічного розвитку останніх десятиліть.

Відомі психологи О.В. Запорожець, Г.С. Костюк, Д.Б. Ельконін, А. Валлон, Ж. Піаже обстоювали ідею:

а) максимального використання можливостей кожного вікового періоду для збагачення функціонального розвитку;

б) створення оптимальних педагогічних умов для реалізації потенційних можливостей дитини в межах кожного вікового періоду;

в) О.В. Запорожець висунув психологічну *концепцію ампліфікації*, збагачення розвитку і рішуче засуджував ідею штучної акселерації психічного розвитку дитини.

На таких теоретичних засадах найдоцільніше вирішувати питання про психологічно аргументовані умови обстеження готовності дітей

до навчання. Саме такі підходи будуть спонукати до створення оптимальних умов для індивідуалізації та диференціації навчально-виховного процесу шестиричних дітей. Завдяки такому ставленню може поліпшитись психологічний клімат у всій початковій освіті.

Показники шкільної зрілості шестиричної дитини, що свідчать про її готовність вступити до школи, передусім визначають рівень її загального психофізіологічного розвитку.

Різні автори називають і визначають їх по-своєму, керуючись певними науковими концепціями.

Німецькі дослідники — Г. Гетцер, А. Керн, Г. Штребел та чеський науковець Я. Йірасек — виокремлюють три компоненти зрілості.

Перший — розумова зрілість, показниками якої є:

- а) диференційоване сприймання;
- б) довільна увага;
- в) аналітичне мислення.

Найчастіше для визначення розумової зрілості використовують завдання, що вимагають від дітей діяти за зразком, копіювати тощо. Завдання намалювати людину є в цьому плані показовим.

Другий — емоційна зрілість, яка виявляється:

- а) в певній емоційній стійкості дитини;
- б) у майже повній відсутності у неї імпульсивних реакцій.

Третій — соціальна зрілість, пов'язана:

а) з потребами спілкування з іншими дітьми;
б) зі здатністю підпорядковуватись інтересам і певним умовностям у діяльних групах тощо.

Дослідник З.В. Дощіцина пропонує визначати готовність дитини до школи (шкільну зрілість) за такими параметрами, як планування, контроль, мотивація, рівень розвитку інтелекту. Це може дослідити вчитель, орієнтуючись на свої спостереження за діяльністю учня. З цією метою ми хочемо зорієнтувати вчителя, що саме спостерігати у діяльності учня.

1. Планування — уміння організувати свою діяльність згідно з метою.

Низький рівень — дії дитини не відповідають меті.

Середній рівень — дії дитини частково відповідають меті.

Високий рівень — дії дитини повністю відповідають меті.

2. Контроль — уміння порівнювати результати своїх дій з поставленою метою.

Низький рівень — повна невідповідність результатів зусиль дитини поставленій меті (сама дитина цієї невідповідності не помічає).

Середній рівень — часткова відповідність результатів зусиль дитини поставленій меті (самостійно дитина не може побачити, що це неповна відповідність).

Високий рівень — відповідність результатів зусиль дитини поставленій меті, дитина може самостійно порівняти всі отримані результати з поставленою метою.

3. Мотивація уміння — намагання знаходити приховані властивості предметів, закономірності у властивостях навколошнього світу і використовувати їх.

Низький рівень — дитина орієнтується тільки на ті властивості предметів, які безпосередньо доступні органам чуттів.

Середній рівень — дитина намагається орієнтуватися на деякі узагальнені властивості навколошнього світу, знаходити і користуватися цими узагальненнями.

Високий рівень — явно виражене намагання знаходити приховані від безпосереднього сприйняття властивості навколошнього світу, їх закономірності; наявність бажання використовувати ці знання у своїх діях.

4. Рівень розвитку інтелекту може розглядатися як:

- **низький** — невміння слухати іншу людину, виконувати логічні операції аналізу, порівняння узагальнення, абстракції і конкретизації у формі словесних понять;

- **нижче середнього** — невміння слухати іншу людину, допуск помилок у виконанні всіх логічних операцій у формі словесних понять;

- **середній** — невміння слухати іншу людину; прості логічні операції — порівняння, узагальнення у формі словесних понять — виконуються без помилок, у виконанні складніших логічних операцій — абстракція, конкретизація, аналіз, синтез — допускаються помилки;

- **високий** — можливі деякі помилки у результаті сприймання інформації від іншої людини та під час виконання всіх логічних операцій, але ці помилки дитина може виправити без допомоги дорослого;

- **значно вищий** — уміння слухати іншу людину, виконувати будь-які логічні операції у формі словесних понять.

Система шкільного навчання висуває перед учнем певні вимоги до організації його роботи в класі на уроці.

Учень мусить певну частину часу працювати самостійно без опіки вчителя, виконуючи інструкції, які дав учитель перед початком роботи.

Підґрунтам для успішності таких дій учня може стати розвиток його саморегуляції.

На що потрібно звертати увагу вчителеві, визначаючи ступінь розвитку саморегуляції учня, і як це робити?

Для цього вчителю потрібно поспостерігати за учнями, керуючись описами визначень рівнів саморегуляції учнів, розробленими психологом В.Ільєнковою.

Отже, почнемо розгляд з високих показників саморегуляції, поступово наближаючись до розгляду низьких.

Значно вищий рівень — дитина приймає завдання повністю, зберігає всі його компоненти до кінця заняття, працює зосереджено, не відволікаючись, приблизно в однаковому темпі протягом усього заняття. Працює більш-менш точно, якщо робить помилки, то під час перевірки помічає і виправляє їх. Не поспішає здавати роботу, ще раз перевіряє написане, роблячи все можливе, щоб робота була виконана не тільки правильно, а й охайно.

Високий рівень — дитина приймає завдання повністю, утримуючи його в оперативній пам'яті до кінця заняття, під час роботи припускається небагатьох помилок на ті чи інші правила, але не помічає їх і самостійно не виправляє. Не виправляє помилки і під час спеціальної перевірки наприкінці заняття, обмежуючись швидким переглядом написаного. Якість оформлення роботи її не бентежить, хоча помітне загальне намагання отримати хороший результат.

Середній рівень — дитина приймає лише частину завдання, до кінця заняття не може зберегти його у повному обсязі. У результаті незбереження інструкції у свідомості безладно пише задані системи знаків.

У процесі роботи припускається помилок не тільки через неуважність, а й тому, що не запам'ятала якісь правила або їх забула. Свої помилки не помічає і не виправляє їх під час роботи, а також після закінчення заняття. Не виявляє бажання покращувати якість роботи, до отриманого результату байдужа.

Нижче середнього — дитина сприймає дуже невелику частину інструкції, але не може утримати навіть її. Безладно пише палички і рисочки, помилки не помічає і не виправляє. Після сигналу про закінчення роботи миттєво припиняє її. До якості виконання роботи байдужа.

Низький рівень — дитина зовсім не приймає змісту завдання, а часто взагалі не розуміє поставленого перед нею завдання. У кращому разі вона усвідомлює з інструкції тільки те, що їй потрібно діяти з олівцем і папером, намагається це робити, обписуючи або розмальовуючи аркуш без обдумувань, не визнаючи при цьому ні полів, ні рядків.

Причини шкільної незрілості

1. Недоліки виховного середовища, невідповідність впливів, методів виховання.
2. Недоліки соматичного розвитку організму дитини.
3. Невротичний (імпульсивний) розвиток характеру.
4. Ушкодження центральної нервової системи в ранньому дитинстві.
5. Дуже посередній інтелект.

Вчителю, психологу важливо мати портрет ідеального першокласника як своєрідний еталон досконалості. Ми його наводимо не для того, щоб порівнювати реального учня з ним, а для критичного переосмислення досягнень можливої моделі (а модель не завжди є бездоганною). Тому у вас, шановні колеги, є підґрунтя у формі запропонованої моделі, від якого ви можете відштовхуватись і робити власні.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ІДЕАЛЬНОГО ПЕРШОКЛАСНИКА

Кожен учитель мріє мати ідеального учня, з яким легко було б працювати. Які ж характеристики включає психологічний портрет ідеального першокласника? Якщо узагальнити погляди різних психологів і педагогів, то матимемо такий портрет першокласника.

1. Педагогічна готовність:

- навички читання;
- навички лічби;
- навички письма;
- навички малювання;
- звукова культура мовлення (чисте мовлення);
- уміння розгорнуто відповідати на запитання;
- великий словниковий запас;
- загальна обізнаність.

2. Інтелектуальна готовність:

- диференційованість сприймання як основа мислення;
- планомірність сприймання (спостережливість);
- розвинена уява;
- уміння орієнтуватись у просторі й часі;
- розвинене наочно-образне мислення (вміння виділяти суттєве в явищах навколошнього природного середовища, вміння порівнювати їх, бачити їхню подібність і відмінність);
- розвинена дрібна моторика (володіння олівцем, ручкою, ножицями, навички малювання);
- чудова пам'ять;
- розвинена регулювальна функція мови (вміння виконувати словесні інструкції);
- інтелектуальна активність (уміння перетворити навчальне завдання на самостійну мету діяльності);

• передумови абстрактно-логічного мислення (здатність розуміти символи і, формулюючи запитання, самостійно розмірковувати, знаходити причини явищ, робити прості висновки).

3. Мотиваційна готовність:

- вираженість пізнавальних інтересів;
- намагання засвоїти роль школяра (бажання ходити до школи), прийняття системи вимог, які висувають школа і учитель.

4. Емоційно-вольова готовність:

- уміння керувати своєю поведінкою;
- збереження працездатності протягом одного уроку і навчального дня;
- емоційна стійкість (регуляція емоцій);
- довільна регуляція уваги (її концентрація, стійкість, перемикання);
- вміння стримувати свої імпульси (наприклад, не перебивати інших під час розмови);
- вміння продовжувати дію, докладаючи до цього вольові зусилля.

5. Комунікативна готовність:

- бажання спілкуватися з дорослими та дітьми;
- уміння встановлювати контакти з учителем;
- збереження відчуття дистанції;
- здатність до особистісного контакту з дорослим (на противагу ситуативному);
- вміння встановлювати контакт з однолітками;
- вміння увійти в дитячий колектив і знайти своє місце в ньому;
- вміння виконувати роботу разом;
- вміння підтримувати рівноправні стосунки з однолітками.

Статус учня — це дуже відповідальна роль, яку освоює шестирічна дитина. Цей шлях потребує від неї певного часу для адаптації.

Адаптація дошкільника до школи може тривати від 4 до 7 тижнів, а може й цілий рік.

Анкетування вчителів початкових класів допомогло виявити чинники, які зумовлюють високий рівень адаптації дошкільників до школи.

Ми розташували їх у порядку від найбільш значущого до найменш значущого, проставивши у відсотках кількість відповідей. Це допоможе усвідомити деякі причини труднощів адаптації учнів. А усвідомлюючи їх, вчителі, психологи та батьки зможуть зняти зайве напруження у дітей, що може стати вирішальним моментом пом'якшення ситуації в їх адаптаційному періоді.

ЧИННИКИ, ЯКІ ЗУМОВЛЮЮТЬ ВИСОКИЙ РІВЕНЬ АДАПТАЦІЇ

№	Сприятливі чинники соціального мікросередовища дитини	Кількість дітей з високим рівнем адаптації, %
1	Адекватне усвідомлення свого статусу у групі ровесників	97,8 %
2	Правильні методи виховання в сім'ї	95,3 %
3	Відсутність (загалом) конфліктної ситуації у сім'ї	94,4 %
4	Відсутність у сім'ї конфліктів через алкоголізм	91,1 %
5	Високий рівень освіти батька	87,9 %
6	Функціональна готовність до навчання в школі, шкільна зрілість	86,9 %
7	Високий статус дитини в групі до вступу в 1-й клас	85,8 %
8	Високий рівень освіти матері	83,2 %
9	Повна сім'я	77,6 %
10	Задоволення від спілкування з дорослими	74,3 %
11	Позитивний стиль ставлення до дітей з боку вихователя і учителя під час підготовчого періоду	62,7 %
12	Позитивний стиль ставлення до дітей вчителя першого класу	59,8 %

Буденний темп, ритм, інформаційний тиск, екологічна ситуація активно впливають на сучасну дитину: вона швидко втомлюється, перевтоми стають все частішими, а відтак відбувається виснаження організму. Саме виснаження і порушення означених оптимумів навчальної діяльності руйнує у дитини рівновагу, гармонію душі і тіла, гальмує розвиток таланту. От чому в навчальному процесі шестирічок необхідно враховувати умови збереження їх психічного здоров'я.

СПОСОБИ СПРИЙНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЇ ЛЮДИНОЮ

Американські дослідники Лорен Бредвей і Барбара Хіл з консультивного центру (дітей з мовними проблемами) при Оклахомському університеті встановили, що спосіб пізнання світу дитиною визначає

майбутні досягнення дитини у навчанні чи викликає певні проблеми і труднощі. Значна частина нашого потенціалу, який визначає майбутні наші досягнення, закладена в нас уже під час народження.

Протягом нашого життя ми пізнаємо навколошній світ, засвоюючи та використовуючи різні види інформації. Дослідники у своїх працях вказують на існування різних типів сприймання: **візуальне, слухове, кінетичне** або тактильне залежно від того, яким чином сприймається інформація — очима, вухами або відчувається на дотик.

Отже, як дорослі, так і діти, залежно від способів пізнання, поділяються на три групи: «глядачі», «слухачі», «діячі».

Як правило, у дітей, починаючи з п'яти років, провідна система сприймання інформації визначає не тільки особливості засвоєння шкільної програми, а й багато інших життєвих стереотипів, типові реакції та ускладнення. Тому важливо, щоб у процесі спілкування вчителя з його учнями та їх батьками він дізнався про певні особливості поведінки дитини, щоб надалі визначитись з провідною системою малюка.

Вчитель може запитати:

- Чим найбільше любить займатись дитина?
- Як вона встановлює контакт з іншими дітьми?
- Як вона поводить себе, коли приходять гости?
- Як вона грає з тваринами?
- Чи розбірлива вона в одязі та їжі?
- Як вона попереджає невдачу?
- Як дитина просить?
- Що вона розповідає про своє шкільне життя?
- Які уроки найбільше їй подобаються?
- Як вона засинає?
- Що з покупок її найбільше тішить?
- Чи любить вона малювати?
- Чи допомагає вона вдома, чи є у неї якісь обов'язки?
- Чи швидко у неї змінюється настрій?
- Які ідеї та фантазії її спадають на думку?

Як ви розумієте, список запитань може бути досить довгим, важливо, щоб педагогу було цікаво дізнаватись про дитину, її домашнє життя, її звички та улюблені справи з метою її розуміння, яким способом подавати її навчальний матеріал, як краще до неї буде «доходити» та про що її можна запитати на уроці.

Отже, як дорослі, так і діти, залежно від способів пізнання, поділяються на три групи: «глядачі», «слухачі», «діячі». Це можна визначити за допомогою наступного тесту, який проводить педагог за результатами спостережень за дитиною та спираючись на відповіді на запитання, що ставились батькам.

Бліц-тест
для визначення здібностей у дітей 6—7 років

Подивіться, які з наведених далі тверджень найбільше стосуються вашої дитини. Наймовірніше, відповіді будуть зосереджені в одній або двох колонках. Це буде вказувати, яким способом пізнання користується ваша дитина. Підбийте підсумки та порівняйте результати. Ви можете встановити, що більшість характеристик виділених вами у дітей, які досліджуються, відповідають одному, двом або трьом способам пізнання. Встановіть дитячі пріоритетні способи сприйняття і таким чином визначте тип сприйняття у дитини.

1. Спілкування.

Коли моєму першокласникові хочеться висловити свої думки...

ГЛЯДАЧ

- Він користується простими фразами.
- Він неправильно вимовляє деякі звуки та слова.
- Він мовчить і рідко сам намагається відповісти на запитання.

СЛУХАЧ

- Він правильно використовує час дієслів.
- Йому подобається розмовляти з дорослими.
- Він любить вигадувати та розповідати вигадані історії.

ДІЯЧ

- Він розмовляє короткими, прямими фразами.
- Він невиразно промовляє деякі звуки.
- Він може розповідати щось непослідовно.

2. Улюблені іграшки та заняття.

Коли мій першокласник грає...

ГЛЯДАЧ

- Йому подобаються калькулятори та комп'ютери.
- Йому подобається рукоділля та моделювання.
- Він любить читати та спостерігати за іграми інших дітей.

СЛУХАЧ

- Йому подобається дивитись телевізор, слухати радіо та магнітофон.
- Він любить читати вголос і йому подобається, коли йому читають.
- Йому подобається придумувати ігри.

ДІЯЧ

- Йому подобається займатись спортом і гратись в рухливі ігри.
- Він любить кататись на велосипеді та ходити в походи.
- Він любить доглядати за домашніми тваринами.

3. Мікромоторика.

Коли мій першокласник працює руками...

ГЛЯДАЧ

Він правильно виводить букви точно в межах рядка.

- Для його письмових робіт характерна акуратність.
- Йому особливо подобається розфарбовування.

СЛУХАЧ

- Він акуратно пише друкованими літерами.
- Він диктує або читає самому собі під час занять.
- Він часто просить допомогти під час виконання творчих завдань.

ДІЯЧ

- Йому важко писати на лінованому папері.
- Він путає порядок букв та слів.
- Він сильно тисне на олівець або пензлик.

4. Навички поведінки в колективі.

Коли мій першокласник спілкується з іншими дітьми...

ГЛЯДАЧ

- Він почуває себе самотнім в групі дітей.
- Він рідко сам починає розмову, але відповідає, коли його запитують.

• Індивідуальні заняття йому подобаються більше, ніж групові.

СЛУХАЧ

- Він дуже балакучий.
- Зазвичай він першим починає розмову.
- Йому часто роблять зауваження за те, що він занадто балакучий на уроках.

ДІЯЧ

- Він більше товариський на ігровому майданчику.
- Йому легко висловлювати думки з допомогою жестів.
- Він виступає в ролі лідера на ігровому майданчику.

5. Пам'ять.

Коли мій першокласник читься...

ГЛЯДАЧ

- Він запам'ятує те, що бачить.
- Він читає, пригадуючи значення слів.

СЛУХАЧ

- Він легко засвоює математичні правила.
- Він читає, впізнаючи слова за їх звучанням.

ДІЯЧ

- Йому нелегко пригадати те, що він бачив та чув.
- Йому потрібна допомога, щоб навчитись читати.

6. У школі.

Коли мій першокласник перебуває у класі...

ГЛЯДАЧ

- Він акуратно одягається.
- Він відволікається, звертаючи увагу на кольори та рухи.
- Він стежить за порядком на своєму робочому місці.

СЛУХАЧ

- Його зовнішній вигляд не є охайним або неохайним.
- Він легко відволікається на звуки та голоси.
- Він веде дискусію і часто сам викликається відповідати.

ДІЯЧ

- У нього досить часто неохайній вигляд.
- Він занадто активний і легко відволікається.
- Йому важко всидіти на одному місці.

Крім викладеного тесту, запропонуємо вчителю умовні описи типових поведінкових реакцій дитини з різними типами сприйняття, переробки та збереження інформації, для того щоб він міг скоригувати дані тестування і отримав більш точні характеристики своїх учнів.

Дитина, орієнтована на зір (глядач, візуал)

Як правило, тиха, замріяна, «собі на умі» дитина мало розмовляє, зовсім немає друзів. Важко встановлює контакти з іншими дітьми, це особливо помітно з 5 до 7 років. Спілкується більше з дорослими.

Слухняний, легко та із задоволенням вчиться. Швидко і без помітної праці освоює абетку, може знати всі літери вже у три роки. Любити збирати конструктор, годинами може сидіти біля телевізора.

Може захопитись комп’ютером і проводити біля нього години. Дуже любить розглядати картинки, марки, фотографії, красиві іграшки. До тварин байдужа, хоча не проти помилуватися гарними кошенятами, поспостерігати за гарними цуценятами. Гуляти не любить, часто відає перевагу телевізору та комп’ютеру, ніж прогулянці та спілкуванню з друзями. Розбрілова в одязі, краса на першому місці і схвалення оточення — на другому.

Цирк, театр та всі видовища вельми на неї впливають, але про свої враження розповідає мало.

Переживаючи стрес, замикається у собі, поводить себе відчужено, не намагається з кимось поділитись своїми думками, все переносить в собі. Якщо вдома досить конфліктина ситуація з батьками — може втекти з дому.

Основні складнощі у візуалів пов’язані з спілкуванням, побудовою взаємовідносин, входженням до нового колективу. У них також відсутня

внутрішня мотивація для спілкування з однолітками. В очах оточення візуали можуть мати вигляд холодних, відчужених, оскільки не люблять пестощів, не люблять, коли їх обнімають. Візуали у школі вчаться успішніше від усіх інших типів, у них немає проблем з дисципліною.

Дитина, орієнтована на слух (слухач, аудіал)

До двох років він вже добре розмовляє, навіть не перекручує слова. До чотирьох років теревенить не зупиняючись, якщо не має співбесідника, розмовляє сам з собою. Без напруження встановлює контакт з дітьми та дорослими, із задоволенням розмовляє з бабусями у транспорті та з усіма дітьми на подвір’ї.

Завдяки добре розвиненому мовленню та «підвішеному языку» — на перший погляд досить кмітлива та розвинена дитина: легко відгадує загадки, важкі навіть для дорослих, оскільки легко сприймає інформацію на слух. Дуже любить слухати, коли її читають, часто віддає перевагу читанню, ніж мультфільмам. Вже у чотири роки може годинами слухати книжки, розповіді батьків, казки і пісні на касетах та лазерних дисках. Утім, під час засвоєння абетки можуть виникнути труднощі: тривалий час не може запам’ятати букви та цифри. Може запам’ятати те, як вимовляються послідовно А, Б, В, Г тощо. Але окремих букв не запам’ятує.

Порівняно з дитиною, орієнтованою на зір (глядачем), часто заперечує зауваження дорослих, у відповідь на будь-яку вимогу від неї можна почути сто слів контрапрограментів. Байдужа до одягу: можна для неї знайти підґрунтя необхідності того чи іншого вибору одягу — шапка «як у танкіста», чоботи «як у космонавта», зачіска «як у Барбі» тощо.

Не любить яскравих видовищ та розваг, відвідування цирку або зоопарку не викликає у неї вражень, не запам’ятує їх. Любить слухати пісні, легко запам’ятує мелодії та відтворює їх, по голосу відзнає співаків.

Під час стресових ситуацій постійно зривається на крик, ображається на будь-яку зміну інтонації в голосі. Може виснажувати батьків, повторюючи неймовірні лайливі слова або нескінченно повторювати одну й ту саму фразу.

Основні складнощі, які можуть виникнути у школі, — нездатність зосередитись, безперервна балакучість, невіміння розв’язувати задачі через відсутність зорових образів, схильність до різноманітних угадувань.

Кінестетично орієнтована дитина (діяч, кінестетик)

Діячі (кінестетики) відрізняються надзвичайною непосидючістю. П’ятнадцятихвилинне спокійне сидіння за столом можна розглядати

як подвиг, прояв доброї волі. Після такого подвигу у діяча (кінестетика), як правило, настає втома, дитина може вередувати. Більшість вередливості діяча (кінестетика) відбувається тому, що його примушують зробити те, що не подобається і тому він буде чинити супротив.

Життя діяча (кінестетика) сповнене діями, позаяк головне у житті — займатися справою, а не говорити та дивитись, пасивно лежачи на дивані. Діячам (кінестетикам) все потрібно робити самим, торкатися руками, придумувати забави та жарти. Якщо така дитина без справи, її настрій може зіпсуватись. Діячі — діти досить самостійні та талановиті. Якщо глядачу чи слухачу ще необхідно організовувати заняття улюбленою справою: все дати, розкладти, підготувати та бути поруч, для того, щоб слухати або дивитись. Тоді як про діяча можна взагалі забути (якщо, звісно, стосовно до вас у нього немає ідей): ліплення, малювання, конструктор, кіно, походи до лісу, досліди, експерименти, і головне — їм не заважати.

Батькам і вчителям вони завдають чимало клопоту: їм потрібно доторкнутись, у них в руках «ліпучки» — вони не можуть сидіти спокійно і слухати на відміну від слухача (аудіалів), вони не можуть спокійно розглядати, як це любить глядач (візуал), їм потрібно схоплюватись, смикати, бігати та стрибати.

Якщо ви берете діяча до цирку або театру, то будьте готові до того, що дитина буде повторювати кожний рух, який її сподобався, зображувати і передражнювати його та неодмінно забажає сама брати участь у виставі.

Діячі (кінестетики), на відміну від глядачів (візуалів) і слухачів (аудіалів), добре сприймають запахи, у них чудово розвинений смак. Вони люблять тварин, особливо їхнє м'яке пухнасте хутро, яке вони гладять, до якого доторкаються щокою, носом, грудьми. Кішок вони можуть покласти собі на плечі, як комірець, вони часто виявляють дослідницьку цікавість до поведінки тварин, бо вельми спостережливі стосовно до пластики.

Крім запропонованих описів типів сприйняття учнів-шестиричок, вчителі можуть скористатись ще спостереженнями, які можна виконати за допомогою нескладних таких діагностичних методик (О.С.Гобової, 1997).

1. Перерва

Запропонований тест легко допоможе вам визначити провідну модальність (глядач, слухач, діяч) кожного першокласника. Для того вам достатньо буде поспостерігати за шестишілками протягом тижня і записати головні способи поведінки на перерві.

Діти, орієнтовані на зір (глядачі), найчастіше залишаються у класі, якщо більшість учнів з нього виходить: спокій татиша для них — ідеальна атмосфера для того, щоб відпочити, перебуваючи у своїх

візуальних образах, які для них рідні. Якщо ж класна кімната перетворюється на «слухові баталії» слухачів (аудіалів) або в «квачі» діячів (кінестетиків), тоді глядач швидко забажає вийти з класу і постоїти біля стіни, спостерігаючи за дітьми або граючи електронними іграшками.

Діти, орієнтовані на слух (слухачі), використовують перерву для того, щоб вдосталь наговоритись, особливо якщо попередній урок був «мовчазним», а отже, дуже складним та нецікавим. Аудіал легко знаходить співбесідника: їм може бути діяч (кінестетик), з яким слухач залюбки обговорить вчорашню прогулянку або випадок на уроці; ним може стати також і слухач — «дівчатка-торохтійки-подружки»; слухач може на перерві причепитись і до глядача (візуала), цікавлячись: «А що це таке?», аудіал навіть вислуховує відповідь візуала, але, мабуть, він його не задовольнить і запитання триватиме, що може вивести з себе зорово орієнтованого учня.

Для кінестетика (діяча) перерва — це винятково єдина можливість розім'ятися, порухатися. Більшість кінестетиків на перерві освоює шкільний простір: їх можна побачити на різних поверхах, у найвіддаленіших місцях від класу, вони досить сміливі та ініціативні для цього. Необхідно зазначити, що великі шкільні коридори забезпечують простір для діячів (кінестетиків). Саме діячі налагоджують неформальні стосунки у класі, пропонують на перерві рухливі ігри, залучаючи до своєї гри та вигадки інших дітей зі свого та іншого класу. Говорячи взагалі, кожен тип робить свій унікальний внесок у життя класу: вони вчаться одне в одного, допомагаючи розвитку та розкриттю своїх творчих здібностей.

2. Хто як говорить?

Ми хочемо вас ознайомити з існуючими індикаторами, які визначають модальність ваших першокласників (хто вони — глядачі, слухачі чи діячі). Справа у тому, що саме мовлення — його темп, вживання певних слів, інтонацій голосу — так чи інакше допоможе вам зrozуміти провідну модальність (глядач, слухач, діяч) того чи іншого першокласника.

По-перше, це самі слова і опис предметів. Попросіть учнів розповісти за одну хвилину про свій портфель чи рюкзак. Дайте їм хвилину на підготовку, а потім нехай кожен вийде до дошки і розповість, причому діти можуть виходити до дошки зі своїм портфелем для того, щоб проілюструвати свою розповідь. Краще іх стислі розповіді записати на диктофон, щоб мати можливість їх ще раз уважно послухати та виписати слова, найбільш характерні для тієї чи іншої модальності.

Так, наприклад, глядачі (візуали) можуть сказати: «Подивіться! Це мій портфель. Як бачите, він синього кольору, з яскраво-жовтими кишенями і смужечкою посередині. Ось тут, якщо уважно придивитись, є таємна кишеня». Тобто весь опис глядача буде «обертатись» навколо

таких слів, як «уявити», «мабуть», «подивіться», «придивіться» і т.п. Також важливим буде нагадування про колір: для візуалів розрізнення кольорів є природною процедурою. Якщо ви попросите візуала згадати, якого кольору були у нього ті чи інші речі, він їх обов'язково назове. Глядачі дуже добре запам'ятовують кольори та легко їх відтворюють.

Теміт мовлення у візуалів пришвидшений, бо їм не потрібно «придумувати» слова, вони говорять про те, що бачать, про те, що міститься у їх внутрішньому образі, ніби як з картинки. Інтонації голосу найчастіше підвищені.

Для слухача (аудіала) мовлення саме собою дуже важлива частина життя: він сприймає будь-які зміни інтонації голосу, він вслуховується у вимовлювані ним звуки, тому що це викликає у нього задоволення та радість. Його розповідь про портфель буде підпорядкована лише логіці розповіді, яка йому зрозуміла, черговості вживання слів та висловів, лаконічних та достатньо пишномовних. Аудіалу буде важко сконцентруватися на простому описі портфеля: він повинен буде придумати історію, пов'язану з цим портфелем, і розповідаючи її, постійно буде вас просити «зрозуміти», «послухати», що буде далі. Швидше за все, він вийде до дошки без портфеля: навіщо йому сам предмет, якщо він лише є чинником до розповіді. Мабуть, учні та ви з певними труднощами побачите подібність портфеля, про який він розповів з тим реальним портфелем, але ви почуєте захоплючу історію, за умови якщо це завдання буде для нього цікавим. Мовлення слухача завжди натхненне та багате або на голосові «акценти» (проста розповідь про портфель може перетворитись на рекламиування), або, навпаки, на абсолютно монотонну і рівну за темпом.

Діяч (кінестетик) найчастіше розмовляє повільно, з певними труднощами добираючи потрібні слова, голос може бути низьким, приглушенним або досить тихим, ледь чутним. Особливо на уроці, який йому не подобається. На перерві голос його збуджений, розмовляє голосно, перекриуючи всіх. Його голос може бути впевненим також під час роботи. Мова для кінестетика не є цінністю, вона вторинна і дитина досягає значних успіхів у своєму житті, коли її вдається навчитися переводити свої почуття та відчуття у слова, вона може стати великим поетом або письменником.

На відміну від глядача (візуала), який може вийти до дошки з портфелем, щоб його було видно всім, діяч (кінестетик) вийде з портфелем для того, щоб конкретно на ньому все показати. Його розповідь буде небагатослівною: «Він... зручний, м'які лямки (діяч руками покаже лямки і продемонструє їх м'якість), а от... ще... є зручні... кишень... вони на «бліскавках» (кінестетик покаже, як застібається та розстібається «бліскавка»).

Повільне мовлення, улюблене відповідь «я не знаю», і занизування плечима, очі у підлогу — все це викликає враження тупості та недбалості діяча у вчителів та батьків. Варто пам'ятати, що такі реакції не пов'язані з небажанням відповідати на поставлене запитання або з незнанням матеріалу (найчастіше саме так думає вчитель) — кінестетично організована дитина часто вживає «я не знаю» тому, що йому дуже складно переводити свої відчуття на слова, і спочатку він справді не знає відповіді на поставлене запитання, бо йому првісно потрібно відчути саме запитання, а відтак знайти доступ до відповіді і перевести її на слова. Як правило, вчителі не схильні давати шанс діячу відповісти: вони не звикли чекати і, якщо дитина не відповідає одразу, роблять висновок, що вона не знає, — таке переконання багатьох вчителів початкової школи. Саме початкової: «Що тут думати, це дуже просто, як $1+1 = 2$, це ж не вища математика! Це перший клас!» Вони забувають про те, що в початковій школі дитина вчиться засвоювати нові для неї знання, вона вчиться їх запам'ятовувати, якимсь чином систематизувати; вона вчиться бути відповідною до вимог вчителя, позаяк залежить від його ставлення. З допомогою цих діагностичних тестів ми пропонуємо вчителю першокласників по-новому сформулювати свої вимоги до кожного учня.

Ви визначили для себе тип сприйняття у ваших учнів, а отже, тепер вам потрібно зрозуміти, як ці результати необхідно враховувати в навчальному процесі з метою його гармонізації.

У першому класі найскладнішим є урок *письма*. Письмо потребує від дитини великої напруження м'язів, а тому може трапитися письмовий спазм, через який настає втома, а іноді й перевтома. Руки людини, як унікальний інструмент мозку, потребують певної уваги, їх потрібно оберігати від перевантажень під час письма. Спазм руки під час письма — це своєрідний «спазм мозку», який уповільнює або блокує його ефективну роботу. Рятуючись від перенапруження, дитина відмовляється писати, заявляючи, що переписувати не буде і взагалі їй це набридло, або просто шукає способу, як уникнути цього завдання.

Учень-глядач потребує схем, каліграфічного зразка на дошці чи у зошиті.

Учень-слухач потребує коментування, проговорення, в який бік ведемо той чи інший елемент букви; назву «верхня допоміжна лінія, нижня допоміжна лінія» тощо. Гарна слухова пам'ять допомагає йому в тому, що потрібно написати.

Учень-діяч потребує насамперед чіткої інструкції від учителя, показу елементів букв у повітрі, а можливо, і спеціального трафарету, який допоможе реалізувати його рухову активність.

На уроці *математики* найбільшою складністю для дітей є розв'язання задач. Очевидно, що діти по-різному можуть сприймати

прочитану умову задачі. Учень-глядач під час розв'язання задачі може досить легко побачити її умову як у кіно (відбувається це тоді, коли умова задачі наскрізь насичена «візуальністю»). Наприклад: «Оля і Олег вирізали 9 квадратиків. Олег вирізав 5 квадратиків. Скільки квадратиків вирізала Оля?»). Це дає їм змогу досить швидко знайти відповідь. Тим часом пояснити словесно хід рішення такому учневі важко.

Тому ці діти потребують більш вдумливого читування в умові тих задач, які мають додатковий ступінь складності, адже за цих обставин «візуальність» може бути прихованою і не допомогти учневі-глядачеві. Отож, щоб розв'язувати «невізуальні» задачі, йому необхідно чититися навичок переведення одного типу інформації в інший.

Учні-слухачі під час розв'язування задачі не бачать образу, вони спираються на словесну оболонку умови, сприймаючи її на слух. Це зважує можливості дитини, тому що лише деякі задачі розв'язуються в аудіовальний модальності (наприклад: «Хлопчики розв'язували 5 задач, а дівчатка — стільки ж. Скільки задач розв'язали діті?»).

Вчителеві слід пам'ятати, що для учнів-слухачів багаторазове повторення тексту задачі тільки заплутує їх у словах, а багатостінність ніяк не сприймається їхньою свідомістю. А запис стислої умови задачі як метод тільки зміцнює дитину в аудіовальній модальності (модальності — з латинської означає спосіб, за допомогою якого людина сприймає світ), зменшуєчи кількість слів, відокремлюючи словесний і цифровий матеріал. Як метод стислий запис може бути корисним тоді, коли дитина справді сприйняла і зрозуміла умову, і їй важливо не випустити з поля зору якусь певну цифру чи слово.

Але для аудіалів (слухачів) короткий запис не обов'язковий, бо перший етап сприймання і розуміння умови задачі він не забезпечує. Тому для слухача важливо показати образ умови (намалювавши уявну картинку) задачі. Учні-слухачі досить швидко запам'ятовують такі поняття, як «сума», «перший доданок», «другий доданок» та ін. Важливо навчити виділяти в умові задачі інформативні слова «більше — менше», «на» (у 2—4-х класах сюди додадуться «у», «в»). Якщо учень ці слова виділяє й усвідомлює, що вони означають, яку дію позначають у стратегії розв'язання, тоді він швидко вибудовує ефективну стратегію розв'язання задачі, відповідно з якою відбудуться обчислювальні дії. Учні-слухачі заплутуються у своїх словах та в умові задачі.

Учень-діяч, читаючи задачу, може віртуально перенестися до сюжету умови задачі, що відволікатиме його від розв'язування. Умова задачі, яка спонукає до дій, їм зрозуміліша (наприклад: «Намалюй 8 квадратиків і 5 кругів. Наскільки менше кругів, ніж квадратів?», «Виміряй, скільки склянок води у літровій банці?»). Отже, учневі-діячеві важко відповісти на запитання, що стосуються зовнішніх позицій, критеріїв, обчислень. Він може зав'язнутися у своїх відчуттях, які викликала у ньо-

го умова задачі. Такий учень тільки тоді зможе правильно сприймати і розв'язувати математичні задачі, коли навчиться переводити кінетичну (рухову) інформацію в зорову. Найлегше навчитися цього за допомогою простого інсценування умов задачі (варто враховувати, що при цьому важливі всі зовнішні обставини), що допоможе учневі-діячеві «побачити» умову задачі збоку.

Робота на уроках **навчання грамоти** спрямована на освоєння читальних здібностей через вивчення абетки. Для учнів-глядачів графічне зображення літер — природний матеріал, з яким вони досить вправно свідомо працюють. Для них неважко знайти відмінності між буквами Н і П, Р і Ф, Х і Ж, Ц і Ч та ін., тому що *візуали* легко звертають увагу на зорові образи, розуміють їх та запам'ятовують. Для них головне, щоб навчальний матеріал був яскравим, блискучим і новим.

Для учня-слухача вивчення абетки — доволі тривалий процес і не надто простий. Крім того, аудіалам складно бачити відмінності у написанні букв і запам'ятати, що буква «Г» — це завжди «паличка з козирком»: і у слові «ГУСАК», і у слові «БЕГЕМОТ», і у слові «ГОРОХ» тощо. Бо для слухача слова «гусак» і «горех» складаються із цілком різних, не схожих між собою, звуків [гу] і [го]. Головне завдання в освоєнні *аудіалом* абетки — це поєднання зорового образу букви з її слуховим аналогом, а для цього потрібні час і тренування.

Учень-діяч потребує, щоб у нього була розрізна абетка, кубики з буквами абетки, які можна складати. Доцільно, щоб під час вивчення абетки учні-діячі змогли вирізати ножицями букви, які вони вивчають. Окрім цього, це може бути магнітна азбука, букви якої діти зможуть помащати. Ці букви можна виліплювати, конструювати з конструктора чи малювати.

За допомогою пропонованих тут діагностичних тестів педагог по-новому зможе сформулювати свої вимоги до кожного учня, врахувати його психофізіологічні особливості для повсякденної навчальної діяльності та створення умов для найкращого розкриття і розвитку творчих здібностей вихованців. Підґрунтам для успіхів або поразок щестирічної дитини в її шкільному житті часто стає родина, в якій вона виховується.

розділ 4

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ПОВЕДІНКИ ХЛОПЧИКІВ І ДІВЧАТОК

У кожній родині батьки часто замислюються, чому діти, які ростуть в одній сім'ї, є такими різними, несхожими, іноді навіть протилежними у своїх уподобаннях та діях. Останні десятиліття в свідомості батьків виховання дівчаток і хлопчиків відрізнялись в їх обов'язках та силі впливу (з дівчатками лагідніше, а до хлопчиків суворіше). Досить часто, якщо в родині виховувались діти протилежної статі, вимоги до них були одинаковими. До речі, дошкільна і початкова освіта теж особливо не обтяжувалися їх статевими особливостями, орієнтуючись на якусь «усереднену» безстатеву особистість — «ВОНО».

Важливо враховувати статеві особливості поведінки в успіхах чи негараздах шестирічної дитини, особливо якщо вона стала першокласником і має водночас жити світом ігрової і навчальної діяльності. А це, шановні дорослі, занадто тяжка, а іноді і не для всіх дітей посильна робота, яка може не тільки допомагати розвиткові дитини, а й руйнувати її психофізичне здоров'я. Причина — це нерозуміння і неврахування психофізіологічних статевих можливостей дитини шостого року життя.

Ми, шановні матусі, татусі та педагоги, спробуємо розібратись з тим, чи дуже ми — чоловіки і жінки, дівчатка й хлопчики — відрізняємося, і що це не лише є морфологічні та статеві ознаки. Отже, пропонуємо наші роздуми. Але дуже просимо вас не забувати, що запропоновані поради, приміривши до власної дитини, треба критично осмислювати, позаяк індивідуальні відмінності дітей є специфічними і не завжди (це автор зміг врахувати).

СВІТ ОЧИМА ХЛОПЧИКІВ (психофізіологічні особливості)

На думку деяких учених, чоловіча статі орієнтована на подальший пошук змін розвитку людини. При цьому в чоловічій статі акумулюються нові корисні змінені риси пристосування людини до середовища. А отже, в чоловічій статі основна орієнтація робиться на *прогрес*.

Хлопчики на 2—3 місяці пізніше починають ходити. Тому не пришвидшуйте цей дуже складний та відповідальний процес для дитини, щоб не нашкодити її розвитку. Часто-густо молоді батьки міркують: «Ну от ми розмовляємо, граємось, а наш малюк мовчить, тільки агукає, а сусідська дівчинка вже стільки слів знає!» Мабуть, це тому, що процес становлення мови у хлопчиків відбувається на 4—6 місяців пізніше, ніж у дівчаток, які уже говорять.

І взагалі наші хлопчики, мов «черепахи», у своєму психічному розвитку період статевого дозрівання запізнюються у розвитку становить приблизно 2 роки, тому вони потребують ретельнішого ставлення до себе. Всі дії необхідно повторити спокійно, з'ясувати чи все їм зрозуміло, чи може щось потребувати певного уточнення або ж навіть повторення. Певна річ, що і дорослішають вони пізніше, тому і відповідальність є відстороченою в часі.

Вони краще реагують на нові іграшки або на рухомі предмети. Тому, шановні батьки, намагайтесь не просто купувати велику кількість нових іграшок (це може бути хибним шляхом), а одну і ту саму іграшку показуйте в різних ракурсах. Іграшки бажано, щоб були рухомими, а не просто статичними.

У початковій школі хлопчики «молодші» від дівчаток за своїм біологічним віком на 1 рік. Адаптація до школи може дещо запізнюватись, іноді навіть буде деякий час їм дискомфортно, особливо якщо дитина не відвідувала дошкільного закладу. Їм важче буде організуватись.

Як відомо, головний мозок людини складається з двох півкуль. Дослідження доводять, що кожна півкуля має свою спеціалізацію і відрізняється процесом переробки інформації. Асиметрія мозку у хлопчиків розвивається раніше, ніж у дівчаток. До 6 років у хлопчиків помітна функціональна спеціалізація півкуль (ліва півкуля відповідає за логічну сторону інформації, знаки, символи, права — за образну, рухому). До 8 років гострота слуху у хлопчиків у середньому вища, ніж у дівчаток, тому можливі за умови цього фактору музичні заняття (але, за порадою фахівців, — цікавістю і бажанням дітей).

Ігри хлопчиків — це невпинний рух: вони бігають одне за одним, кидають предмети у ціль, використовуючи увесь можливий простір (якщо його не вистачає в горизонтальній площині, вони освоюють вертикальну — лазять по сходинках, залязають на шафу). Отже, шановні

батьки, караючи забороною руху, ми робимо злочин стосовно здоров'я сина, «сповіваємо» його психічний розвиток. Зрозуміло, що варто пояснювати, де бігати не можна, де чатус на дитину небезпека, але з нашого боку супроводжувати це виваженістю, тактом, спокійним тоном.

Пам'ятаймо!

- Хлопчики розвиваються пізніше порівняно з дівчатками.
- Рухова активність хлопчиків має природне джерело походження.
- Новизна для них може бути джерелом їх творчого натхнення.
- Розбирати іграшки — це нормальне бажання пізнавати їх складові.
- Змінюючи оточуюче природне середовище, хлопчик змінює себе, показує дорослому свою модель сприйняття світу.

Школа для дитини — це завжди новий невідомий, іноді навіть загадковий світ. Для хлопчиків це ще й додаткове джерело напруження, яке не завжди приносить позитивний результат. Поміркуємо, чому це так. У школі вперше з'являються вимоги, обмеження словом «регламентація» діяльності дитини. Це викликає найбільшу внутрішню суперечку в душі хлопчика, який рветься на свободу, до вільної імпровізації, творчого розв'язання поставлених завдань, а йому пропонують готовий алгоритм, який, до того ж, потрібно запам'ятати.

У хлопчиків різко виражається негативізм не тільки до системи шкільних стосунків, а й до навчальної роботи взагалі. Тому вони є частими ініціаторами різних конфліктних ситуацій міжсобистісного плану (матусі і татусі, якщо такі проблеми є у ваших хлопчиків, у жодному разі не робіть далекоглядних висновків та таких узагальнень, як «з тебе нічого путного не буде», «тебе тільки треба віддати до міліції або посадити в колонію...»).

Але це не вказує на те, що всі хлопчики є джерелом напруженості в класі і їм не під силу освоїти закони взаємодії з однокласниками. Їм просто потрібен на це час і суттєво більше, ніж дівчаткам. Врівноважений, шанобливий, відвіртий, щирий, доброзичливий стиль поведінки вдома батьків може суттєво пом'якшувати дії хлопчика в школі так, як початкова модель його дій перебуває під сильним впливом наслідування батьківської.

Зміст навчальних планів і навчальних предметів має явну технократичну природну тенденцію. Таким чином його можна розглядати як переважно чоловічий. Хлопчики легше справляються з геометрією (просторовим мисленням, мислительними маніпуляціями з геометричними формами). Еволюція щодо чоловічої статі вела добір на ви-нахідливість, спритність. Їх більше цікавить різноманітна інформація. Вони частіше ставлять питання з метою отримання конкретної від-

повіді (батькам варто про це не забувати і давати не загальні, а цілком конкретні відповіді, зрозуміло, що не все вони зможуть зрозуміти, але не відмахуйтесь, відкладаючи на потім. Іноді таке переадресування може спричинити зникнення смаку пізнання).

Коли син повертається зі школи додому, досить часто йому важко пригадати певні дрібниці: «Що було в школі?», «Що казала вчителька?», «Що було на сніданок?». Все це не повинно трактуватись нами як погана пам'ять дитини. Тому що під час уроку дуже часто хлопчики дивляться на парту, вбік або поперед себе, часто не зосереджуючись на першому етапі роботи. Хлопчики втягаються в процес довше і на вчителя дивляться рідко, тому дещо виконують не те, що він просить, а додають свої елементи, імпровізують, що дорослі часто трактують як неуважність, хоча це вияв бажання відійти від шаблону, наслідуючи свої природні творчі нахили. Коли хлопчики досягають піку працездатності на уроці, дівчатка починають втомлюватись. Ці процеси пов'язані з психофізіологічними особливостями хлопчиків.

Хлопчики краще виконують пошукову діяльність, висуваючи нові ідеї, вони краще працюють, коли потрібно розв'язувати принципово нові задачі. Хлопчик може знайти нестандартне розв'язання математичної задачі, але зробити помилку в розрахунках і в результаті дістати погану оцінку. Хлопчикам потрібно самим брати участь у пошуку розв'язання задач. Хлопці переважають дівчаток у відеопросторових уміннях, а це вимагає високої пізнавальної активності.

На емоційний фактор реагують короткочасно, яскраво і вибірково. Зауваження, зроблене з певною відстрочкою, втрачає сенс тому, що емоційна пам'ять його вже не утримує в оперативному полі. Хлопчики швидко знімають емоційну напругу, перемикаючись на продуктивну діяльність. Це важливо батькам взяти на озброєння з метою уникнення конфліктних напружень, доручаючи хлопчикам певні дійові завдання («Допоможи віднести сумку», «Сходи в магазин та купи...»), що за допомогою рухової активності знімуть зайве емоційні напруження і дадуть можливість його контролювати.

Для досягнення виховного ефекту потрібно обмежувати нотації з боку вчителя та батьків. Пояснайте ситуацію коротко і конкретно, не сюсюкаючи.

Пам'ятаймо!

- Хлопчикам потрібно більше часу для адаптації до школи і такт та розуміння від нас.
- Ім важко, дискомфортно працювати за обмежень та за сталими алгоритмами.
- Пропонуючи чи вимагаючи щось від хлопчиків, продумайте чіткість своєї аргументації.

Інтенсивна робота на уроці чи під час виконання дорученої роботи без розумних перерв викликає у дітей стан втоми. За загальної втоми у хлопчика насамперед страждають лівокульові процеси, пов'язані з мовленнєвим мисленням, логічними операціями. Отже, йому важко розповісти, описати та ще дотриматись логіки викладу матеріалу. Тому, шановні батьки, немає сенсу у пізному переписуванні та виконанні різних письмових вправ та завдань, у хлопчиків ймовірна велика кількість помилок. А багаторазове переписування, в свою чергу, викликає непотрібні докори в їх несумільному ставленні до роботи, що не є об'єктивним підходом до сина. Таке ставлення передусім буде викликати відразу до навчального предмета (який стане неулюбленим), а з часом і до батьків та вчителя. А потім питаемо, чому син не любить цього предмета?

Хлопчики хворобливо реагують на необхідність використовувати різні типи мислення на різних уроках, під час вивчення різних предметів. Тобто їм потрібен час для того, щоб переключитися з роботи об'єктивного мислення на логічне або навпаки. Це пов'язано з особливостями психофізіології. У хлопчиків кількість нервових волокон, які з'єднують ліву і праву півкулі, менша, ніж у дівчаток. Тому їм важче порівнювати інформацію, яка опрацьовується у лівій і правій півкулі. У хлопчиків вибірково вмикаються мислительні процеси лівої або правої півкуль. Що теж не спонукає до їх швидкісного перемикання. Отже, потрібно пам'ятати про це і робити паузи та підготовчі вправи під час переходу від одного типу мислення до іншого.

Мозок хлопчиків, порівняно з мозком дівчаток, прогресивніший, більш диференційований, більш вибірковий, його функціональна система економічніша. Активнішими є процеси смислоутворення. Тому мислення хлопчиків більш творче, пошукове. Вони здатні до активної самореалізації. Зрозуміло, що для цього потрібна підтримка батьків, насамперед моральна (порадіти за успіхи дитини, підмітити її найменші вдалі дії, наголошувати на позитивних успіхах), змістова (вникнути в ті проблеми, якими займається ваш син), дорадча (допомогти разом з сином пошукати шляхів, проаналізувати помилки, спираючись на позитивні сторони).

Бажано, що б активну роль в цьому процесі брали на себе татусі (зрозуміло, що поради можуть давати і матусі, дідусі та бабусі). Це для хлопчиків є важливим тому, що вони мають більш високу зосередженість на конкретних проблемах. Розумні підходи до цього, шановні батьки, можуть допомогти вашому сину в його професійній орієнтації та стати запорукою від негативних звичок (куріння, алкоголю, наркотиків) та потягу до різних вуличних компаній. Позаяк час у таких хлопчиків зосереджується на їх пізнавальних інтересах, є досить само-

організуючим фактором, а це суттєво впливає на формування якісних характеристик особистості вашого сина.

Прямі вимоги до надмірної охайності, чистоти, акуратності дуже дратують хлопчиків. Їм важче бути охайними, бо вони люблять рухомі ігри. Висловлюють свою незгоду відкрито, отже, виходить, що вони діють більш відверто та неприховано. Хлопчики різnobічніші, оптимістичніші, ніж дівчатка. Про школу вони розповідають менш докладно, але цікавіше, несподіваніше, частіше про головне, суттєве. Тимчасом, важливо враховувати те, що хлопчики у своїх діях не завжди відверті, бо намагаються показати, що вони гірші, ніж насправді. Егоїстичних хлопчиків загалом менше. Хлопчик, так як і дівчинка, хоче бути красивим, але він цього не хоче визнавати. Відомо, як вони без бажання стрижуться, говорять, що в них мерзне голова, або кашкет буде завеликим. У них є теж бажання одягатись, бути міліми і делікатними, але вони в цьому не зізнаються. От де їм потрібна мудра порада матусі: «Що одягнути і чому?», «Як підстригтись?»...

Пам'ятаймо!

- Втому у хлопчиків гальмує їх мовлення та логічні процеси.
- Діяльність, яка потребує від хлопчиків різних типів мислення (логічного та об'єктивного), має розмежовуватись плавним аргументованим переходом (що будемо робити, для чого, з якою метою).
- У хлопчиків висока зосередженість на конкретних проблемах.
- Зовнішність їх теж цікавить, але вони це приховують.
- Більшість хлопчиків на догоду другу може подарувати власні речі, або те, що їм не належить, задля підтримки стосунків, або демонструючи свою нежадібність.

Всім дорослим відомо, що хлопчики є більш жвавими, частіше виявляють ініціативу, не завжди позитивну та добродійну. Але такт, стриманість, доброзичливість, уникання «глобальних» узагальнень з боку шановних дорослих збереже атмосферу довіри та відкритості між ними і синами. У хлопчиків більше синяків, гудзів, порізаних пальців, подряпин на колінах. Хлопчики частіше зношують взуття, частіше розбивають скло. Це тому, що вони більше майструють і більш прискіпливі, але вони не замазури. Змалечку маленький «майстер» має і повинен мати шанс на розуміння своєї діяльності, яка, на погляд дорослих, частіше оцінюється однозначно як школа. Не будемо заперечувати, що це може бути, але часто потрібно вникнути та проаналізувати дії свого сина. Найголовніше — не поспішати з висновками.

Просто хлопчики люблять все робити швидше, менше терплячі, і тому зошити у них не завжди в порядку. Зайве переписування та багаторазове переробляння дають мінімальний результат і найчастіше підвищують роздратованість батьків, яка іноді може закінчитися

конфліктом, який призведе до втрати довіри хлопчиків до своїх батьків. Не думайте, шановні батьки, що всім їм притаманна відсутність старанності, старажаться хлопчики не менше за дівчаток. Бо дівчатка співпереживають, шкодують, їм неприємно бачити чуже горе, а хлопчики не хотять цього показувати, бояться глузування... І насамперед хлопці стидаються не менше за дівчат... А якщо роблять щось непристойне, то це насамперед з пустощів або для того, щоб себе показати, тому будьте уважні та обережні в своїх висловиках. Хлопчики всього-навсього чіпляються, більше галасливіші. Шановні батьки, візьміть до уваги те, що хлопчики більше сердяться і мстивіші, якщо їх принизити. Уникайте глузування, навіть якщо вам здається це смішним та кумедним. Гідність не залежить від віку дитини, вона її відчуває всіма фібрами душі.

Невстигаючими та з низькими балами у перших класах найчастіше становуть хлопчики, а не дівчатка. Їх підводить нетерплячість та «швидкість», гонитва за результатом, а потім вже якісна сторона. Потрібно набратися терпіння, щоразу зосереджуючи увагу хлопчика на якісний бік справи. Хлопчики з художнім типом нервової системи потребують до себе ретельнішої уваги, ніж решта. Саме у них найчастіше і легше (за несприятливих умов) розвиваються так звані шкільні неврози, а відтак істеричні неврози, а в майбутньому відбувається патологічне формування особистості за істеричним типом. Хлопчики — меланхоліки та холерики порівняно з дівчатками відповідних темпераментів, легше виховуються і з ними легше під час навчання.

В умовах сумісної діяльності молодіші школярі — хлопчики, опинившись у ситуації погрози покарання (або очікуваної нагороди), приблизно однаково оцінюють свої зусилля для власної користі і для користі своїх друзів. Вони не завжди адекватно оцінюють свою поведінку, причому оцінка має випадковий характер. Хлопчики грають у військові ігри зачитуються «героїчною» літературою і наслідують героїв, лицарів. Вони частіше тягнуться до батька, а за його відсутності — до чоловіка взагалі (викладачів, керівників «чоловічих» гуртків та секцій), проявляють настирливий інтерес до чоловічої роботи.

У хлопчиків, особливо на перших стадіях, інтерес до протилежної статі досить часто виражається у грубій формі. Хлопчики смикають дівчаток за волосся, штовхаються, на вулиці скочують з гірки по снігу, іноді досить цинічно висловлюються на їх адресу. Їхня зовнішня грубість — часто-густо лише маскування для переживань почуття ніжності і розгубленості перед цим почуттям. Без розуміння цього психологічного парадоксу неможливо правильно організувати педагогічний процес.

Пам'ятаймо!

- Поведінка хлопчиків не потребує нотацій та покарань, бо вони не мають сенсу.

• Осуджуточі та караючі спонтанну поведінку хлопчика, батьки можуть виробити негативну установку до позитивних мотивів його поведінки.

• У своїх діях хлопчики часто поспішають, але це не свідчить про відсутність бажання зробити якісно на належному рівні.

• Переживають хлопчики не менше, ніж дівчатка, тому міф про їх грубість не є достовірним. Просто вони не завжди вміють висловити свій душевний стан. Модель чоловіка, нав'язана суспільною думкою, не завжди дозволяє адекватно батькам ставитись до почуттів своїх синів, а це шлях до втрати душевних контактів з ними.

СВІТ ОЧИМА ДІВЧАТОК (психофізіологічні особливості)

На думку деяких дослідників, дівчатка, як жіноча стать, орієнтовані на збереження ознак розвитку, які вигідні для того, щоб передати їх у спадок. Тим самим зробити нащадків більш схожими на батьків. Отже, головна їх програма — **вижити**. Тобто дати можливість продовжити рід, зберігши все прогресивне, що допомагає розвитку людини. От тому, мабуть, і українська народна мудрість вбачає в жінках оберіг роду. Саме це спонукало до такого шаноблиового ставлення в Україні до жінок, а особливо до матері.

Дівчатка народжуються зрілими дітьми. Їх організм є більш готовим до життя та адаптації. Їхній розвиток випереджає розвиток хлопців на 3—4 тижні. Це допомагає швидшому набуттю корисних умінь та навичок. У шість місяців дівчатка більше реагують на ласкаві звертання, тому що краще зафіксують обличчя своїх батьків, їх міміку та певні рухи. До них швидше приходить набуття відчуттів настрою батьків, вони раніше за хлопчиків намагаються використовувати технології маніпулювання їх діями.

До 13 років зберігається певна пластичність мозку, тобто нема вираженої спеціалізації у функціонуванні ділянок півкуль, яка з'являється пізніше. Можливо, саме з цим пов'язана краща адаптація дівчаток до школи, вміння швидше увійти в ритм шкільного життя. Дівчатка чутливіші до шуму. Отже, їх дуже пригнічують підвищені тональності в голосі дорослих. Саме вони можуть бути ступором до їх дій, блокувати творчі здібності, закладати негативні психічні «комплекси», які далі можуть набути соматичних захворювань. Тож будемо, шановні дорослі, до цього уважні, щоб у майбутньому мати здорову доньку, готову реалізувати свої творчі здібності.

У 1—2-х класах у дівчаток «шкіряна чутливість» більша (тобто їх частіше дратує тілесний дискомфорт), вони швидше реагують на дотик. Одяг в цей період потребує певної уваги. Носити бажано натуральні речі з мінімальною кількістю синтетичних домішок. Їм важливе вираження любові від батьків не тільки словами, а й рухами (обійняти, поцілувати, попестити по голівці, посадити на коліна...).

Дівчатка здебільшого грають в приміщенні в замкнутому просторі. На вулиці намагаються обмежити простір гри, будують різні будинки, схованки. Вдома їм цікаво будувати хатинки зі стільців та ковдр, гратися в кутках кімнат. Часто вони моделюють собі копію реального житла в мініатюрі. Тому кожна дрібниця в цьому уявному житлі для дівчинки виконує певну функцію та несе смислове навантаження. На погляд дорослого, це шматочек паперу, обгортака від цукерки, кришечка від пляшки... а для дівчинки цілий світ. Шановні дорослі, не поспішайте це все прибирати та викидати у смітник. Порадьтесь, запитайте у доночки, чи потрібні їй ці речі. Серед іграшок дівчатка віддають перевагу ляльковим будиночкам, візочкам, коробочкам, сумочкам, в які можна щось покласти. І якщо вони бачать іграшки у подруг, яких у них немає, то можуть вимагати купити, іноді довго про це пам'ятають і нагадують нам.

У дівчаток ставлення до форм (уроки, ранки, лінійки) і змісту (що потрібно вивчити) навчальної роботи досить терпиме, а загалом критичне до соціальних форм (хоче відповісти, якщо підняла руку, ображається, коли не вислухали). Для дівчаток дуже важливо, щоб їх не перебивали і вислуховували якомога ретельніше. Їм важливо, щоб увага під час розмови була зосереджена саме на них, а не була поділена між ними та іншими (дітьми чи справами). Слухати потрібно, дивлячись у вічі. Коли відвідимо погляд, вони починають відчувати дискомфорт, бо вважають, що їх не слухають, або те, що вони розповідають, є нібито нецікавим.

Форми організації навчання побудовані таким чином, що потребують з перших кроків старанності, зосередженої уваги, дисципліни, ретельності. А ці вимоги за психофізіологічними параметрами більше до жіночих. От чому всі успіхи у них є кращими на відміну від хлопчиків. Отже, ви самі розумієте, шановні батьки, наскільки некоректними є спроби порівнювати успіхи дівчаток і хлопчиків між собою. Тому будемо уникати їх.

Пам'ятаймо!

- Дівчатка краще фіксують події.
- До школи вони можуть адаптуватись швидше, хоча це не завжди може свідчити про їх душевний комфорт.
- Для дівчинки важливі не тільки слова, а й тактильні контакти (приголубити).

Душевний світ дівчаток є більш відкритим до життєвих вражень, тому вони більш склонні до навіювання. Негативні, часто повторювані з боку батьків, оцінки спонукають до утворення в душі дівчинки невпевненості в собі, певної недосконалості та блокують її творчі здібності. Позитивні, підтримувальні, схвалюнні оцінки (небезпідставне захвалювання), віра в їх можливості, допомагають дівчинці в її особистісному самоствердженні. Навіювання, як ви зрозуміли, може як допомагати, так і гальмувати творчі здібності дитини. Тому, шановні батьки, будьте обережні та уважні, щоб не нашкодити нашим дівчаткам. Уникайте несподіваних повідомлень, в екстремальних ситуаціях говоріть спокійно, без зайвої експресії. Важливо чітко сформулювати, що потрібно в цій ситуації робити. Панічні нотки в голосі дорослих є згубними і можуть привести до паніки і втрати контролю у дівчаток.

Сприймання дівчаток є деталізованим, тому більша чутливість до зовнішньої упорядкованості. Мислення більш конкретне і прагматичне. Це орієнтує не стільки на виявлення закономірностей, скільки на отримання необхідного результату. Дівчатка швидше будуть шукати відповідь, яка потрібна вчителю, ніж намагатись знайти нові шляхи розв'язання, якщо їм відомий попередній алгоритм дій. Тому до нової задачі будуть приміряти старі підходи. Дівчатка найкраще виконують задачі вже не нові, типові, шаблонні. Коли вимоги до ретельності проблемності елементів, виконавчої частини завдання невеликі (немає пошуку).

Дівчатка легше справляються з алгеброю, рахунком, маніпуляцією з цифрами і формулами. Добра фіксація формул, таблиць розрахунку, знання порядку дій роблять їх більш точними в обчисленнях, ніж хлопчиків. Вони будуть ретельно обраховувати, писати але за браком часу можуть не довести виконання завдання. Більшу насолоду вони дістають від процесу, ніж від результату.

Дівчатка переважають хлопчиків за вербалними здібностями. Вони швидше оволодівають мовленням, з більшим бажанням спілкуються з іншими дітьми. Їхня мова правильніша і складніша за синтаксичною будовою, ніж у хлопчиків. До початку навчання ця відмінність у синтаксичній побудові речень хлопчиками і дівчатками зникає і проявляється знову лише після 11 років, а відтак стає постійною рисою упродовж усього життя. Дівчатка краще розв'язують завдання, в яких потрібно знайти словникові аналогії. У дівчаток швидкість мовлення вища. Вони краще і швидше розуміють письмовий текст. Твори, описи, роздуми їм вдаються краще, але в них вони більше використовують знайомі слова авторів прочитаних творів та тих слів, які використовував вчитель. Розповідаючи, дівчатка більше використовують сталі загальноприйняті фразеологічні обороти, мовлення більш плавне та краще сприймається,

на відміну від мовлення хлопчиків. Заради того, щоб установити контакт з дорослими, дівчатка ставлять їм запитання. Дівчатка перевершують хлопчиків у мовленневих завданнях (спочатку немовленнєві завдання вони можуть роз'язувати мовленнєвим способом).

Еволюція щодо жіночої статі вела добір на адаптованість у довкіллі. Це допомагає дівчаткам швидше звикати до нових приміщен, колективів (хоча, шановні батьки, ви розумієте, що є ще індивідуальні особливості), швидше виробляються життєво необхідні стереотипи, що спрощує їх навчальну діяльність.

Поведінка дівчаток у школі є досить протилежною від хлопчиків і частіше схвалюється з боку педагога (зрозуміло, що існують і винятки, коли все відбувається до навпаки). А це, в свою чергу, є додатковим стимулом заохочення для них. Під час уроку дівчатка дивляться в обличчя вчителя, шукаючи підтвердження правильності, очікують схвалення. Зрозуміло, що вчитель досить високо оцінює їх «уважність» і частіше ставить їх за приклад іншим учням. Дівчатка після початку уроку набирають оптимального рівня працездатності на відміну від хлопчиків.

Пам'ятаймо!

- Відкритість душевного світу робить дівчаток більш навіюваними.

- Упорядкованість, порядок, послідовність їм більше притаманна, ніж хлопчикам.

- Словесні здібності частіше є їх привілеєм.

- Любов до процесу виконання є більшим задоволенням, ніж його результат.

- Зовнішня покірливість та служняність не завжди можуть характеризувати внутрішній світ дівчинки.

Відомо, що дівчатка швидше, ніж хлопчики, емоційно відгукуються на ті чи інші ситуації. У ситуації, коли присутні сильні емоції, різко нарощується загальна активність, підвищується емоційний тонус кори головного мозку у дівчаток. Це може призводити до емоційних зривів, ридання, крику тощо. Шановні батьки, намагайтесь уникати емоційного навантаження та перенавантаження дівчаток. А саме перед тим, як щось висловити з сильним емоційним забарвленням на адресу доночки, подумайте про наслідки її реакції. І чи варто це робити взагалі, може доцільніше віднайти інші шляхи, більш помірковані, але дійові, та психічно комфортніші для розуміння і зручніші, для усвідомлення. Спокійний емоційний тон є більш корисним у формуванні позитивних стереотипів дій, що допоможе дівчинці себе відчувати як самодостатню людину, думку якої поважають та цінують.

Мозок дівчаток готовий відповісти на будь-яку неприємність, підтримує в стані готовності всі свої структури, щоб в будь-яку мить відреагувати. Можливо, саме цим досягається краще «виживання» в складних життєвих ситуаціях, за умови, якщо навіювання не спарапізує їх дію. Структури мозку дівчаток є більш чутливими до небезпеки, всі аналізаторні системи чуттів (смакова, нюхова, зорова, слухова, шкіряна та інші) краще чатують на небезпеку, ніж це відбувається у хлопчиків. Тому дівчатка можуть швидше відчути так, як пороги їх чуттів іноді працюють на мінімальному рівні, що допомагає їх мозку чатувати на небезпеку. Мабуть, це і дає підставу стверджувати про те, що вони частіше ухиляються від небезпек (менше потрапляють під колеса автомобілів, рідше ламають руки та ноги, мають менше різних травм). Це дає можливість їм бути більш обережними у своїх діях.

Дорослим варто враховувати те, що під час загальної втоми у дівчаток страждають правокульові процеси (образне мислення, просторове відношення, емоційне самопочуття). Про що це може свідчити? Коли дівчинка втомилася, вона має велику ймовірність втрати дію її «охоронних систем», про які ми вже розповідали. Отже, їй важче бути адекватною в своїх рухових діях. Це призводить до можливості отримати травми, які за звичайних умов без втоми дівчинка б не мала. Під вечір вашій школярці за її втоми буде важче красиво написати, накреслити, намалювати. У неї може різко без будь-яких на те підстав зіпсуватися настрій, з'явитися нотки безпідставних заперечень (особливо це може посилюватися фізіологічною діяльністю організму під час набуття статевих ознак в підлітковому віці).

Отже, для успішної діяльності вашій донечці треба добре висипатись, не перенавантажувати себе, ритм напружень повинен змінюватись паузами відпочинку. Особливо важливий є час, проведений доночкою на повітря, під час прогулянки. Тож намагайтесь, щоб дитина обов'язково гуляла на повітря і не лягала пізно спати. На першому році навчання, якщо дівчинка втомлюється і бажає відпочити, організовуйте її денний відпочинок. Це значно спростить її адаптацію до школи і зміцнить позитивну мотивацію у навчанні.

Дівчатка застосовують одну й ту саму тактику під час вивчення абсолютно відмінного матеріалу. Вони більше склонні до механічного зачування. Традиційна освіта більше підходить для дівчаток. Тому навчаються вони краще. Отже, це може бути сильною стороною і у батьків викликати певну заспокоєність успішністю їх доночки. До того ж, варто допомогти їй розкрити інші творчі потенціали (ставлячи запитання: «Як ти думаєш?», «А може це можна зробити іншим способом?», «Ти впевнена в цьому? Чому?»). Це є реальним тому, що у дівчаток здатність центрів правої і лівої півкулі вступати у функціональні міжкульові контакти значно вища, ніж у хлопчиків.

Пам'ятаймо!

- Дівчата більш емоційні, ніж хлопці.
- Втіма у дівчаток може викликати погіршення настрою та робити їх більш аварійними.
- Відпочинок, нормальній нічний сон та прогулянка підтримують у дівчинці найкращу працездатність.
- Успішність дівчинки в школі, ще не є підставою для заспокоєння батьків у розкритті її творчих здібностей.

Дівчатка менше б'ються: їм це не личить — і плаття заважає, і волосся; немає вправності, не відомі прийоми боротьби. Дівчатка щипаються або дряпаються. Висміють секрети, плітки, сварки. Їм важко утриматись від того, щоб не розповісти про те, що вони почули, навіть тоді, коли знають, що це — секрет. З іронією можуть ставитись до різних домислів, які, на їх погляд, не є реальністю і порушують їх практицизм у діях та з'ясуванні стосунків. Дівчатка діють нишком, стиха. Дівчатка велими потайливі. У своїх стосунках з дівчатками батькам варто дотримуватись відкритості, робити кроки до вивчення їх світу, розуміння їх проблем. Це допоможе їм бути більш відкритими. Що раніше ми це зрозуміємо, шановні батьки, то кращими будуть стосунки в майбутньому з вашою донькою.

У підлітковому віці приязні стосунки, встановлені з батьками в ранньому періоді (з народження до 10 років), суттєво пом'якшать період статевого дозрівання у дівчаток, допомагаючи уникати їм емоційних зривів та непорозумінь з нами. Дівчатка рано розуміють, якими їх хоче бачити оточення та чого від них очікують. Вони слухняніші, «правильніші», привітніші та лагідніші з чужими. Тому зрозуміло, що така тактика поведінки є більш зручною та краще сприймається нами. Але, шановні батьки, майте на увазі, що це — частина міфу про слухняність і покірливість всіх дівчаток. Життя іноді дає зовсім протилежні приклади, які, як ви розумієте, є, але вони трапляються рідко. Дівчатка часто намагаються показати, що вони країці, ніж насправді. У них високий рівень соціальної поведінки. Серед них більше егоїстів загалом, хоча зрозуміло це не є правилом. Егоїзм дівчаток може виявлятись у їх намаганні брати до уваги винятково власну думку, настояти тільки на правильності своїх дій, недопустимості уваги до інших. Часто своїми діями вони можуть вимагати від дорослих прихильності тільки до себе. Іноді для досягнення цього можуть придумувати, хитрувати, бути невідвіртими, прикидатися хворими, вередувати, робити непрогнозовані вчинки, які можуть межувати з фарсом.

Шановні батьки, ставитесь до цього треба спокійно, з витримкою. Можливо, якийсь час не реагувати миттєво, а відсточити свою реак-

цю. Це може допомогти дівчинці зрозуміти, що її дії є неадекватними і заслуговують на корекцію. Доњка зможе усвідомити, що щось не так, і передбудувати свої дії і може навіть ставлення. Зрозуміло, що це — не гарантія такого. Дорослим важливо показувати всіма власними діями повагу до інших, вміння враховувати їх особливості. Отже, уникайте відомого правила: «Найкращий шматочок завжди найсмачніший, тільки для улюбленої донечки». Дуже часто це несе негативну модель дії для вашої доньки, позаяк їжа досить часто є тим дійовим джерелом насолоди, за допомогою якого можуть закріплюватись досить негативні моделі поведінки, які дівчатка досить швидко засвоюють (головне для жіночої статі — зберегти) та опановують.

«Зосередженість, увага, точність, терпіння, наполегливість, любов до порядку, ніжність, манери, смак і нарешті вроджена любов до дітей — всі ці якості, які зустрічаються, частіше і в більших пропорціях у жінок, ніж у чоловіків» (К.Д.Ушинський). Але і тут, як ви розумієте, є частина дівчаток, які діють навпаки і насамперед це може бути пов'язано з особливостями їх темпераментних характеристик. Дівчатка — холерики і меланхоліки, частіше є менше зосередженими, уважними, наполегливими... Тоді як дівчатка — сангвініки та флегматики є їх протилежністю. Можливість бути переважно охайними, мати смак є не стільки вродженими, як тим, що продукуються суспільною думкою і передають під тиском суспільних стереотипів. Отже, цього необхідно навчати в певній системі щодня, а не вимагати спонтанно.

Пам'ятаймо!

- Дівчатка є більше потайливими та менше б'ються,
- Вони є соціально відповідальніші на відміну від хлопчиків.
- Порядок, ніжність, манери притаманні дівчинці, але потребують підтримки та закріплення з боку дій батьків.
- Слухняність дівчинки не повинна переходити у її покірність, бо це може деформувати її як особистість та обмежити розвиток її творчих здібностей.
- На дії та вчинки дівчинки має значний вплив її темперамент.

Дівчатка більш чуттєві як до заохочень, так і до покарань, дуже гостро реагують на приниження людської гідності. Саме розвиток емоційно почуттєвої сфери спонукає становленню у дівчаток більшої чутливості до заохочень та покарань. Різкі, необдумані, спонтанні, емоційно забарвлені висловлювання, особливо негативного характеру, мають для дівчинки наслідки стресу і навіть шоку. Тому, шановні батьки, не робіть жодних невиважених висловлювань у стані гніву або коли у вас кепський настрій. Дівчинка може надовго запам'ятати образ і нагадати про неї через роки, коли ви її вже забули. Це може створити своєрідну перепону — відчуження, яка може відгороджувати ваші почуття, які

не будуть сприйматися вашою доно́нькою. І досить часто призводить до погіршення стосунків та робить дівчинку потайливішою. Може звути́тись поле спілкування, зникне бажання ділитися з дорослими своїми думками. Відсутність чуйності, постійні моральні покарання (годі говорити про фізичні) «штовхають» дівчинку до пошуку розуміння на стороні (компанії, подруг, протилежної статі).

Таким чином авторитет батьків зазнає нищівного удару в очах доно́нки. Бажано під час вирішення сімейних справ (купівлі речей, ремонту, зміни місця проживання, вибору подарунків...) вислуховувати думку доно́нки, що буде в її очах зміцнювати власний авторитет та значущість. Для дівчинки важливо свою значущість підтвердити словесно та діями, які її виражают (запитати думку, порадитись, доручити важливу справу), наочно уособлючи важливість для дорослих персону доно́нки.

Успіхи дівчаток у навчанні можна пояснити і тим, що дівчинку, ще до школи, привчають до дрібної, старанної роботи: помити посуд, пришити гудзик, попрасувати, хоч би ганчірочки, перебрати овочі. От і виходить, що до шкільної праці, нуднуватої, без різких і сильних рухів, кропіткої навчальної праці за письмовим столом дівчатка зазвичай підготовлені краще, ніж хлопці. Отже, готовуючись до школи, варто на це звертати увагу так, як саме ці дрібні на перший погляд справи допоможуть кращій адаптації доно́нки до вимог школи. Але не варто забувати про творчі завдання на розвиток уяви, спонукання осмислення та оцінки явищ, вчинків, дій. Творча складова є важливим компонентом у старанній роботі дівчаток. У кожній рутинній справі дівчатка мають навчитись знаходити за допомогою і підтримкою дорослих творчі елементи. Це вміння буде їх спонукати до подолання рутинності навчального процесу.

Дівчатка, які не встигають, набагато важче піддаються корекції, ніж хлопці. Незасвоєння шкільної програми для дівчаток є більшим неврогенним фактором, ніж для хлопчиків. Про це слід не забувати батькам і завжди бути толерантними до їх невдач та успіхів, які на тлі інших можуть і не бути вражаючими. Будь-яке просування вперед є потужним чинником для такої дівчинки. А вдала підтримка з боку батьків може стати тим «крайтівним кругом», яке здатне непросто допомогти, а й стати в житті дівчинки фундаментом її майбутніх успіхів. Досить часто, коли донечка погано навчається у школі, це додає розpacу батькам, і вони втрачають в неї віру, іронізують з її успіхів, вважаючи її невдахою, а це доволі небезпечний шлях, який може загнати її у глухий кут власних проблем. Наслідком може бути нервовий зрив або невроз. І тому саме ці дівчатка вимагають до себе більшої уваги і терпіння.

У сучасній системі освіти є різні типи навчальних закладів, які можуть обрати батьків для своїх донечок, з урахуванням їх особливостей. Який заклад освіти для своєї дівчинки потрібно шукати?

Відповідь одна: шукайте не заклад, а вчителя, це перше. Друге — заклад, який за своїми вимогами є комфорним для вашої дівчинки. Особливо якщо вона за вашими спостереженнями є особливою, має, як на ваш погляд, певні переваги в якихось певних галузях і не є успішною в інших. Вас, шановні батьки, насамперед в цих випадках має цікавити думка ваших донечок, їх комфорт, та бажанняйти до цього навчального закладу.

Пам'ятаймо!

- *Заохочення для дівчаток є найважливішим елементом у системі стимулів.*
- *Часті покарання як засіб впливу — шлях до неврозів.*
- *Старанність в роботі у дівчаток є результатом цілеспрямованого виховання.*
- *Шукайте сильні сторони своєї дочки, підсилюйте їх, а не сваріть за невдачі чи неуспішність у навчанні, бо це шлях до відчуження між вами, який формує ненависть.*

Серед дівчаток частіше, ніж серед хлопчиків, зустрічається художній тип вищої нервової діяльності. Це природно, закономірно і обумовлено, так би мовити, всім майбутнім жіночим еством. Ale зрозуміло, що крім природних задатків у дівчинки батькам варто підтримувати розвиток їх творчих художніх здібностей. Сумісна діяльність з розглядання ілюстрацій, картин, тональний добір кольорів для розфарбовок, моделювання лялькового одягу, в'язання, залучення до приготування їжі та сервіровки столу. Крім цього важливо разом спостерігати за природою («Яке небо, хмаринки?», «Як змінились дерева?», «Що більше всього сподобалось в лісі, парку, сквері?»), розглядаючи комах, пташок, тварин. Читання, слухання невеличків уривків музичних творів, перегляд дитячих мультфільмів (хорошої художньої якості з цікавим сюжетом), допоможуть у розвитку та розкритті художніх здібностей дівчинки.

Психологічні дослідження показали, що у дівчаток 6—8 років у всіх випадках сумісної діяльності показники гуманних відносин нижчі, ніж у хлопчиків, тобто альтруїстична репутація дівчаток, яка існує в буденній свідомості, надто перебільшена. Ale це не вказує на якісь негативні речі в поведінці дівчинки, які неможливо скорегувати продуманими діяями з боку дорослих. Наслідування є важливим інструментом, який може показати, як варто діяти, щоб бути приемним партнером для інших, з ким спілкується доно́нка. Побачені дії рідних є моделлю для дівчинки в її вчинках, які вона намагається реалізовувати, корегуючи їх відповідно до побаченого та почутого. Тому коли шукаємо винного в проблемах її виховання, варто насамперед згадати про свої дії, вчинені в присутності доно́нки. Зрозуміло, що негативний досвід вчинків дорослих підсилює їх егоїзм.

Дівчатка показують вищий рівень рефлексії і соціальної відповідальності і більшу, ніж у хлопчиків, гнучкість, здатність словесно демонструвати соціально схвалювані форми поведінки. Отже, шановні батьки, зверніть увагу, що має бути саме словесне демонстрування потрібної поведінки, а не дійове. Дуже часто дії дівчаток можуть бути протилежними, але ми, дорослі, не звертаємо достатньої уваги на це і дарма. Важливо змалечку дівчинці показувати власними діями, що слова не мають розходиться з власними вчинками. Тому гнучкість має бути не тільки словесна, а й дійова. Саме поєднання словесної демонстрації соціально схвалюваної форми поведінки дівчинки з її дійовою стороною краще допоможе їй адаптуватись до колективу в дитячому садочку та школі і знаходити порозуміння з однолітками.

Найбільш розповсюджений темперамент серед дівчаток сангвіністичний. Тимчасом дівчатка — меланхоліки та холерики більш складні у вихованні та навчанні. Дівчатка в своєму колі обговорюють перших романтичних героїв, моди, ведення господарства, віддають перевагу ліричній літературі, особливо зближуються з матір'ю і за сприятливих з нею стосунків довіряють їй свої таємниці. Вони більше тягнуться до вчительок, можуть колективно закохуватись у вчителя — чоловіка. У дівчаток ці почуття більше романтичні. Для них характерні мрії про героя, про свого «принца». Досить часто у них виникає і почуття закоханості, частіше у більш старшого за віком хлопця або навіть у дорослого чоловіка. Майже завжди ця «перша закоханість» зовсім не те, що нерозділена, більше того, «предмет кохання» часто навіть і не згадується про нього. Але, втім, це досить серйозне почуття! Спроба засудити або висміяти дівчинку може закінчитись погано. Взагалі, шановні батьки, вкрай обережно, тактовно ставтесь до перших проявів почуттів вашою донечкою до протилежної статі. Намагайтесь у ваших стосунках бути для неї другом, а не «суддею» або, боронь Боже, «прокурором». Почуттєві травми, бувають болючішими за тілесні. Дівчатка до яких не «прив'язуються» хлопці, часто відчувають себе обійденими і нерідко самі провокують хлопців до всякого роду «грубощів».

Пам'ятаймо!

- Дівчатка більш романтичні та сентиментальні, ніж хлопці.
- Альтруїзм потребує у них підкріplення не тільки словами, а й діями дорослих.
- Словесні про гарну поведінку дівчинки мають підкріplюватись її хорошими вчинками.
- Почуттєві травми є найбільш разочарюючими для дівчинки. Пам'ять про них може проноситись через роки і бути чинником, який руйнує нормальні теплі стосунки між батьками та доночкою.

Психофізіологічні статеві особливості дітей шостого року життя,

без сумніву, мають враховуватись педагогами та батьками в їх навчальній діяльності. Знання цих особливостей допоможе педагогам краще усвідомити потенційні можливості дитини і відповідно до них моделювати навчальний процес. Зрозуміло, що наведені особливості психофізіології статевої поведінки дитини мають узагальнений характер і можуть бути доповненими та уточненими з боку педагога на основі його психолого-педагогічних спостережень за діяльністю конкретних дітей. Тим паче варто враховувати і місцеві традиції, які додатково накладаються і впливають як певні обмеження і табу на психофізіологічні статеві особливості дітей.

І насамкінець, ще кілька загальних порад, які варто врахувати в педагогічному процесі:

- *ніколи не забувайте, що перед вами не просто дитина, а хлопчик чи дівчинка з властивими їм особливостями сприймання, мислення, почуттів. Виховувати, навчати і навіть любити їх треба по-різноманітно. Але обов'язково дуже любити і вірити в їх можливості;*
- *перш ніж лаяти дитину за невміння, спробуйте зrozуміти природу труднощів;*
- *ніколи не лайте дитину образливими словами за нездатність щось зрозуміти або зробити, дивлячись на неї при цьому з висоти свого авторитету. Це зараз вона знає і вміє гірше за вас. Настане час, і, принаймні, в якихось галузях, вона знатиме і вмітиме більше за вас. А якщо тоді вона повторить на вашу адресу ті самі слова, що зараз говорите їй ви?*
- *у разі перших невдач не нервуйте самі і не нервуйте дитину. Намагайтесь відшукати об'єктивні причини труднощів і дивитися в майбутнє з оптимізмом;*
- *навчайтесь разом із дитиною, об'єднуйтесь з нею проти об'єктивних труднощів, станьте союзником, а не супротивником або стороннім спостерігачем;*
- *майте на увазі, що педагог, який лає дитину за те, що вона чогось не знає або не вміє, подібний лікарю, який лає хворого за те, що він хворий.*

розділ 5

РОДИНА ТА ЗДОРОВ'Я ДИТИНИ

Родина — основа зростання здорової дитини, це світ, в якому людина навчається жити. Саме родина вводить людину у світ стосунків з іншими, виконуючи функції, які в різний час і в різних народів оцінювалися по-різному.

Вважається нормою, коли дитина живе з татом, мамою і численними бабусями, дідусями, братами і сестрами. Родина може бути багатодітною або небагатодітною, з бабусями і дідусями або без них, але в **нормальній родині** мають бути мама і тато. Це самі значущі для дитини людські істоти. Родина відповідальна за дитинство, підліткові і юнацькі роки своїх дітей. За допомогою прийнятих нею соціальних інститутів (традиційні форми виховання, спілкування; ціннісні орієнтації на родину, на дітей, на інших людей, на свою національність і на інші національності тощо) родина виховує і навчає дитину, готує її до майбутнього життя в суспільстві.

СТАТЕВЕ ВИХОВАННЯ

Важливим чинником, що визначає успішність у вихованні дитини в родині, є також статеве виховання (або, як прийнято називати в психології, статева ідентифікація). Не тільки біологічні відмінності статі, а й культурні традиції виховання дитини як хлопчика або як дівчинки визначають, як майбутні чоловіки і жінки будуватимуть свою родину. Важливе значення має ідентифікація хлопчика з батьком, а дівчинки з матір'ю.

Хлопчик, як би він не любив свою маму, наслідує насамперед батька; те саме відбувається з дівчинкою — за всієї любові до тата вона ототож-

Статеве виховання

нює себе зі своєю мамою. Окрім ідентифікації з батьками, те ставлення до чоловіків і жінок, яке батьки виявляють у своїй поведінці і своїх думках, передається дітям і проноситься ними через все їх життя.

Ставлення батьків до своєї дитини залежить від багатьох обставин: від культурних традицій власних родин, їх дитинства, від національних традицій родинного виховання, від індивідуальних особливостей батька і матері. У родині стосовно дитини створюються певні установки, які визначають емоційну атмосферу і стиль взаємин.

Діти не обирають батьків. Батьківська пара дарує дитині разом з життям:

1) генотип і вроджені особливості, які виступатимуть передумовами її розвитку;

2) умови життя в родині, які визначають розвиток дитини і соціальні навички, а також його ціннісні орієнтації на життя, світовідчуwanня, ставлення до себе, до родини, до оточення, до своєї національної належності, до людей інших національностей тощо.

Основними функціями родини є: *репродуктивна, виховна, економічна, комунікативна, дозвілля і відпочинку, валеологічна*. Ми розглянемо детальніше комунікативну та валеологічну функції родини, які найбільше впливають на становлення і розвиток психічного здоров'я дитини.

Комуникативна функція — організація внутрішньородинного спілкування, організація зв'язку членів родини з суспільством, установлення зворотних зв'язків з оточенням.

Валеологічна функція — створення оптимальних умов для фізично-го, психічного, соціального і духовного розвитку кожного члена родини як важливої умови формування, збереження, зміцнення, відновлення і спадкової передачі здоров'я.

Дитині родина:

- дає відчуття належності до певної групи, без чого людина почувається самотньою, реалізує потребу у безпеці, комфорті;
- дарує відчуття і дає реальні докази своєї значущості для інших, без чого у людини розвивається почуття неповноцінності;
- дає змогу відчути взаємне тепло і любов;
- формує почуття своєї неповторності та індивідуальності;
- дає зразок для наслідування.

Всі ці потреби життєво важливі для кожної дитини, якого б віку вона не була.

Важливим фактором психічного здоров'я дитини є психологічний «клімат» родини. Він суттєво впливає на дитину, викликає стан комфорту або ж дискомфорту.

Частина батьків через свою недисциплінованість не може бути прикладом для власних дітей, негативно впливаючи на їхній психічний стан. Вивчення неврозів у дітей, як, до речі, і функціональних розладів

у мовленні (зайкання), показало дуже тісний їх зв'язок з психогенною дією сварок між батьками у присутності дітей.

Отже, важливо пам'ятати, що стиль поведінки батьків має суттєвий, а іноді й вирішальний вплив на становлення творчих здібностей дитини. Тому важливо знати про стилі батьківської поведінки. Відомий американський психолог Діане Бомрінд виділяє авторитетних, авторитарних та ліберальних батьків. Його колеги Маккобі та Мартін виділяють ще індиферентних батьків. Отже, можна стверджувати про відповідні стилі поведінки: авторитетний, авторитарний, ліберальний, індиферентний. У запропонованій таблиці подана стисла характеристика чотирьох стилів батьківської поведінки, виділених на підґрунті співвідношення двох параметрів — батьківського контролю та теплоти відносин. Крім того, подано характеристику родини залежно від стилю поведінки батьків.

СТИЛІ БАТЬКІВСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ РОДИН

Авторитетний

Високий рівень. Визнають та заохочують ріст автономії власних дітей.

Теплі стосунки. Відкриті до спілкування та обговорення з дітьми встановлених правил поведінки; допускають зміну своїх вимог у розумних межах; діти дуже добре адаптовані: впевнені у собі, у них розвинений самоконтроль і соціальні навички, вони добре вчаться у школі та мають високу самооцінку.

Така родина вирізняється високою відповідальністю за дитину і свідомим ставленням до її виховання. Тут дитині виражають любов і доброчесність, ним грають і розмовляють на теми, що цікавлять її. При цьому її не «садять» собі на голову і пропонують зважати на інших. Вона знає, що таке «треба», і уміє дисциплінувати себе. В умовах такої родини росте повноцінна людина з відчуттям власної гідності і відповідальності за близьких. У школі дитина з такої родини швидко знаходить самостійність, вона уміє будувати відносини з однокласниками і знає, що таке дисципліна.

Авторитарний

Високий рівень. Віддають накази та чекають їх безумовного контролю виконання.

Холодні. Закриті для постійного спілкування з дітьми; відносини встановлюють жорсткі вимоги та правила, не допускають їх обговорення;

дозволяють дітям лише незначною мірою бути незалежними від них; їх діти, як правило, відлюдкуваті, боязкі та похмурі, невибагливі та дративні; дівчатка найчастіше пасивними та залежними протягом підліткового та юначого віку; хлопці можуть стати некерованими та агресивними.

Така родина відрізняється неухильною вимогою виконання всіх вказівок, допущенням фізичних покарань. Така «кувага» до дитини нітрохи не краща від відчужених батьків. У подібних родинах дитина так само самотня і нещасна. У подальшому в таких родинах зростають або невпевнені в собі, невротизовані люди, або агресивні і авторитарні — подібність своїм батькам. У школі ці особи вже проявляють себе у стосунках з однолітками.

Ліберальний

Низький рівень. Слабко або взагалі не регламентують поведінку контролю дитини; безумовна батьківська любов.

Теплі стосунки. Відкриті для спілкування з дітьми, але домінуюча спрямованість комунікації — від дитини до батьків; дітям надана не обмежена свобода за умови незначного керівництва з боку батьків; батьки не встановлюють будь-яких обмежень; діти схильні до неслухняності та агресивності, у присутності людей поводять себе неадекватно та імпульсивно, невибагливі до себе; деколи діти стають активними рішучими та творчими, але це, швидше, винятки. Така родина зі ставленням потурання до дитини буде свої стосунки з нею на принципі вседозволеності. Дитина в такій родині буде свої стосунки на рівні горезвісних вимог «Дай!», «Мені!», «Хочу!», «Не хочу!», «Буду!», «Не буду!» і т. п. Вона не розвивається як соціально зріла особистість. Тут відсутнє найголовніше, що необхідне для правильного виховання дитини — розуміння того, що таке «треба». У подібній родині формується незадоволений навколошніми людьми єгоїст, який не уміє вступати в позитивні взаємини з іншими людьми, конфліктна і важка людина. Вона буде нещаслива серед людей, і її особисте життя залежатиме від досвіду сімейних стосунків у батьківській родині. У школі дитина з такої родини не уміє будувати стосунки з однолітками — вона не привчена поступатися і підпорядковувати свої бажання загальним цілям.

Індиферентний

Низький рівень. Не встановлють для дітей ніяких обмежень; контролю байдужі до власних дітей. Холодні. Закриті до спілкування; через те, що обтяженні стосунки власними проблемами, не залишається сил на виховання дітей; якщо байдужість батьків поєднується з ворожістю (як у батьків, що нехтують власними дітьми), дитину ніщо не утримує від звільнення своїх самих руйнівних імпульсів, а також від прояву схильності до асоціальної поведінки.

Така родина відчужена, незацікавлена в дитині. У такій родині дорослі або байдужі до своєї дитини, або активно уникають спілкування з нею і вважають за краще тримати її на відстані — психологічній дистанції. Незацікавленість батьків розвитком і внутрішнім життям дитини робить її самотньою, нещасною істотою. Згодом вона прикриється відчуженім ставленням до людей або агресивністю. У школі дитина з подібної родини не упевнена в собі, їй важко у взаєминах з однолітками.

Гіперопіка дитини (як окремий стиль та тип родини)

У цьому випадку родина повністю фіксує свою увагу на дитині: через попередню загрозу перед нещасним випадком або тяжкої хвороби; через прагнення компенсувати свої невдачі майбутніми успіхами дитини; через оцінку своєї дитини як вундеркінда тощо. У такій родині батьки «розчиняються» у своїй дитині, присвячують їй своє життя. Добровільне жертвопринесення невротизує батьків, вони починають сподіватися на подяку своєї дитини в майбутньому, але, не бачачи подяки в сьогодення, страждають, не розуміючи, що вони ростять інфантильну, невпевнену в собі невротизовану людину, яка повністю позбавлена самостійності. Така дитина постійно прислухається до своїх відчуттів: чи не болить «головка», «животик», «шиїка»? Зменшувально-пестливі назви частин свого тіла залишаються ще довго в її лексиконі і смішитимуть однолітків. Властива дитині з подібної родини інфантильна і залежна поведінка не дає їй можливості спілкуватися на рівних з однолітками. Вона займе підлеглу позицію, знайшовши собі покровителя серед однокласників.

Виходячи з проілюстрованої таблиці, можна констатувати, що найкраще адаптуються діти **авторитетних** батьків. Тому важливо, щоб саме цей стиль батьківської поведінки закладався в родині як найбільш ефективний та продуктивний для реалізації таланту дитини (так як саме ця модель закладає в дитині найбільш гармонійну систему соціальної поведінки, що дає можливість їй реалізувати себе).

Як визначають деякі психологи, стилі батьківської поведінки залежать від розподілу влади. Як у країнах з різним політичним укладом — монархією, демократією, тиранією, так і в кожній родині існують різні варіанти стосунків її членів. У родині розподіл влади може бути таким.

Співробітництво. Грунтується на взаєморозумінні і взаємній підтримці, яка допомагає якнайповніше реалізувати функції родини. Кожний дорослий і дитина відчуває свою значущість; загальна атмосфера стосунків — тепла, дружня, сповнена позитивних емоцій і почуттів.

Співпраця подружжя — ідеальний випадок взаємин, який допускає взаємоідентифікацію, взаємодопомогу, взаємопідтримку, співчуття і спільне співпереживання радості. У атмосфері таких взаємин дитина розвивається найбільш благополучним шляхом.

Паритет. Рівні, «союзницькі», раціональніші стосунки, які задовольняють усіх учасників спілкування: особистісна значущість кожного дещо зменшується, емоційні контакти слабшають, на перший план виходять пошуки доцільності кожної дії.

Паритет подружжя — союзницькі стосунки, засновані на взаємних зручностях, вигоді, компромісах. Паритетні стосунки, проте, не мають тієї емоційної задієності дорослих членів родини в справі одне одного, не несуть тієї теплоти, яка робить родину єдиним цілим. Для дитини відособленість батьків не найкраще, що могло б бути в її житті, адже дитина потребує вираженої батьківської любові — саме це формує її довіру до людей і упевненість в своїх силах. Проте паритет не саме гірше, що є у стосунках батьківської родини.

Змагання — стосунки, які базуються на прагненні окремих членів родини перевершити одне одного в якісь справі. Цей тип стосунків може призводити до встановлення в родині нервової атмосфери.

Змагання подружжя — прагнення зберегти хороши взаємини за бажання одного з них добитися більшого. Проте наявність змагання в родині приховує в собі напруженість, яка може змінити взаємини батьків у гіршу сторону, — адже так важко утриматися і не похвалитися перед менш успішним. Ситуація змагання приховує стільки відчуттів і несподіванок. Тут взаємна ідентифікація перемежовується з ситуативним відособленням батьків. Дитина при батьках, що змагаються, не відчуває себе упевнено.

Конкуренція — домінування стосунків, коли переважає прагнення кожного довести свою зверхність над іншими за будь-яку ціну. Емоційний комфорт одного досягнення за рахунок психологічного дискомфорту іншого.

Конкуренція подружжя — прагнення кожного з подружжя домінувати над «своєю другою половиною», пригнічувати і підпорядковувати своїй волі. Конкуренція створює непримиренні суперечності. Тут явне відособлення батьків позбавляє дитину необхідної для нормального існування атмосфери — малюк напруженій, невпевнений в собі, нещасний.

Антигонізм — стосунки, для яких характерним є протистояння окремих членів родини і небажанням жодної із сторін іти на компроміс. Саме в цьому — джерело великої кількості дитячих неврозів; нормальній розвиток особистості порушується, виникають деформації характеру і в дорослих, і в дітей.

Антигонізм подружжя — різко виражене взаємне неприйняття, не-примиренні суперечності між ними. Тут об'єднання в так звану родину має вимушений характер. Ніякі «розумні» спроби зберегти родину тут вже не допоможуть — родина розпалася, необхідної єдності більше не існує. Родина як така припиняє своє існування. Руйнування родини відбувається не одразу — це найчастіше тривалий, болісний для всіх

процес. Дитина в атмосфері руйнування стосунків батьків переживає важкі психічні травми, частіше хворіє, починає відставати в розумовому розвитку.

Стиль подружніх взаємин, безумовно, визначає стиль виховання дитини в родині. Найсерйознішою соціальною проблемою є стиль агресивної сім'ї, де агресія спрямована на кожного члена сім'ї. В агресивних сім'ях неблагополучні нестримні батьки жорстоко ставляться одне до одного і до своїх дітей. Причин жорстокості багато: психічна неврівноваженість дорослих; їх загальна незадоволеність життям, сімейними взаєминами, службовим статусом; відсутність взаємної любові між подружжям; зради; їх алкогользація і наркотизація; просто безкультурність.

Взаємні бійки, биття матері, биття дитини — от основний спосіб життя агресивної родини. Агресія, яка панує в середині родини, спричиняє формування агресивного типу особистості дитини. Вона привчається забезпечувати собі місце під сонцем нецензурною лайкою, кулаками, агресивними нападами, садистськими витівками.

Така дитина не уміє пристосуватися до нормативних вимог, вона не бажає підкорятися правилам поведінки в місцях і в школі. Вже в шість-сім років вона провокує вчителя, прагне довести вчителя до крайнього стану обурення її поведінкою, а сама у запалі може кричати лайливі слова, кататися по підлозі, нападати на своїх однокласників.

У класі дитина з агресивної родини не уміє знайти собі місця. Вона відстає у розвитку, не може організувати себе на навчання — їй важко, незрозуміло, нецікаво. Вона вже розуміє, що вона «інша», що вона вже відстала, і саме мстить за це. Це справді соціально запущена дитина. Дитина з неблагополучної агресивної сім'ї має право на спеціальну увагу вчителя, адже деколи виявляється, що він навіть не здогадується про те, якими добрими і прекрасними можуть бути людські стосунки.

Більшість психологів вважає, що психічне здоров'я (яке є підґрунтям для розвитку таланту людини) або хвороба дитини нерозривно залежать також від типу батьківського виховання та розподілу влади у родині. У психологічній літературі можна зустріти різні класифікації стилів та типів батьківського виховання, аналіз наслідків, які випливають з практики того чи іншого стилю виховання (важливо зазначити, що часто цей аналіз має клінічний характер).

Психолог А.Болдуїн виділяє **демократичний, контролюючий та мішаний** стилі батьківського виховання.

Демократичний характеризується високим рівнем сприймання дитини, добре розвиненим вербальним спілкуванням з дітьми, вірою у самостійність дитини у поєднанні з готовністю прийти на допомогу за потреби. У результаті такого виховання діти відрізняються вмінням спілкування з однолітками, активністю, агресивністю, намаганням контролювати інших дітей (але самі не піддаються контролю), добрим фізичним розвитком.

При контролюючому стилі виховання батьки беруть на себе функцію контролю поведінки дітей: обмежують їх діяльність, пояснюючи зміст заборони. У цьому випадку дітям бувають властиві такі риси, як слухняність, нерішучість, неагресивність.

За умов мішаного стилю виховання діти частіше характеризуються як слухняні, емоційно чуттєві, навіювані, неагресивні, недопитливі, з бідою фантазією

Особливий інтерес у розвитку таланту (мислення, почуттів та уяви) дитини становить вивчення та класифікація неправильних типів виховання, які приводять до формування різних неврозів (функціональний розлад, «зрив» вищої нервової діяльності в результаті перенапруження основних нервових процесів — збудження, гальмування та їх динаміки. Серед неврозів виділяють неврастенію, істерію, психостенію). Наприклад, В.І. Гарбузов, А.І. Захаров, Д.М. Ісаев виділяють три типи неправильного виховання.

1. *Неприйняття*, емоційне відторгнення дитини (усвідомлене або неусвідомлене), жорсткі регламентуючі та контролюючі дії, нав'язування дитині певного типу поведінки відповідно до батьківського уявлення про «хороших дітей». Інший полюс відторгнення характеризується повною байдужістю, поблажливістю та безконтрольністю з боку батьків.

2. *Гіперсоціалізуюче* виховання — тривожно-недовірливе ставлення батьків до здоров'я, успіхів у навчанні власної дитини, її статусу серед однолітків, а також підвищена стурбованість її майбутнім.

3. *Егоцентричне* — надмірна увага до дитини всіх членів родини, присвоєння її ролі «кумира родини», «сенсу життя».

Всі негативні фактори, про які йшла мова, пов'язані з проблемою невротизації дитини, тобто з причинами виникнення і перебігу хвороби. У зв'язку з тим, що саме в дошкільному віці найчастіше зустрічаються діти, які страждають неврозами та іншими психічними захворюваннями, досить актуальною є проблема психопрофілактики психічного стану здорових дітей-дошкільнят.

Безумовно, найкращим профілактичним засобом є добре стосунки батьків та дітей, розуміння батьками внутрішнього світу своєї дитини, її проблем, переживань, здатність поставити себе на місце дитини. Відомо, що не існує готових рецептів та моделей виховання, які можна просто взяти і без змін «прикладти» до своєї дитини. Але, незважаючи на це, можна дати деякі рекомендації щодо виховання дітей, ставлення до яких по-своєму — право кожного з батьків.

Повірте в унікальність та неповторність власної дитини, в те, що ваша дитина — єдина у своєму роді, не схожа ні на жодну іншу дитину і не є точною копією вас самих. Тому не варто вимагати від дитини реалізації заданої вами життєвої програми і досягнення поставленої вами мети. Надайте право її прожити своє життя самій.

• Дозвольте дитині бути самою собою, зі своїми вадами та перевагами. Приймайте її такою, якою вона є. Спирайтесь на сильні сторони дитини.

• Не соромтесь демонструвати дитині свою любов, дайте їй зрозуміти, що будете її любити за будь-яких обставин.

• Не бійтесь «залибити» свою дитину, беріть її на коліна, дивіться їй в очі, обіймайте та цілуйте, коли, вона того бажає.

• Використовуйте частіше ласку та заохочення, ніж покарання та осудження.

• Намагайтесь, щоб ваша любов не перетворилася на вседозволеність та безконтрольність. Установіть чіткі межі та заборони (бажано, щоб їх було небагато — лише найголовніші на ваш погляд) і дозвольте дитині вільно діяти в цих межах. Суворо дотримуйтесь установлених заборон і дозволів.

• Не поспішайте вдаватись до покарань. Намагайтесь впливати на дитину проханнями — це найефективніший спосіб давати їй інструкції. У випадку непокори батькам необхідно переконатись, що прохання відповідає вікові і можливостям дитини. Лише в цьому разі можна застосовувати прямі інструкції, накази, що достатньо ефективно, якщо дитина звикла реагувати на ввічливі прохання батьків. І тільки тоді, коли дитина демонструє відкриту непокору, батьки можуть думати про покарання. Немає потреби нагадувати, що покарання повинно бути адекватним вчинкові, дитина повинна розуміти за, що її покарали. Батьки самі вибирають міру покарання, але важливо зазначити, що фізичне покарання — крайній та найтяжчий за своїми наслідками каральний метод.

Пам'ятайте:

а) Покарання — це моральний замах на здоров'я: фізичне і психічне.

б) Покарання не повинно бути за рахунок любові. Не залишайте дитину без заслуженої похвали і нагороди. Ніколи не відбирайте подарованого вами чи кимось іншим.

в) Краще не карати, ніж карати із запізненням. Запізнілі покарання нагадують дитині про минуле, не дають змоги стати іншою.

г) Покараний — вибачений. Інцидент вичерпано — сторінка перегорнута. Наче нічого й не трапилося. Про старі гріхи ні слова. Не заважайте починати життя спочатку!

д) Хай що там трапилось, хоч би якою була провінна, покарання не повинно сприйматися дитиною як перевага вашої сили над її слабкістю, як призначення.

е) Дитина не повинна боятися покарання. Найуралівіше для неї — ваше засмучення.

• Не забувайте, що ключ до серця дитини лежить через гру. Саме в процесі гри ви зможете передати їй необхідні навички, знання, поняття про життєві правила та цінності, краще розуміти одне одного.

• Частіше розмовляйте з дитиною, пояснуйте їй незрозумілі явища, ситуації, суть заборон та обмежень. Допоможіть дитині навчитись вербально висловлювати свої бажання, почуття та переживання, навчитись інтерпретувати свою поведінку та поведінку інших людей.

Прийнята в деяких родинах система заликування дітей, безумовно, заслуговує осудження, бо стає джерелом виникнення особливого способу самозбереження — неправдивості та нещирості. Тяжкі переживання особливо негативно впливають на формування таланту, особистості дитини, легко призводять до психостенічних реакцій, імпульсивних дій та афектів.

Існує термін «шкільна фобія», тобто острах у деяких дітей перед відвідуванням школи. Насправді часто йдеться не стільки про школу, скільки про побоювання дитини йти з дому, розлучатися з батьками. Якщо дитина дуже хвороблива, то, як правило, вона перебуває в умовах гіперопіки з боку батьків.

Є батьки, які самі побоюються школи і побіжно навіють це своїм дітям, або драматизують проблеми початку навчання. Вони намагаються виконувати замість дітей їхні домашні завдання, контролюють кожну написану дитиною літеру і тим самим створюють у неї «навчальну фобію».

Як результат — у дітей виникає почуття невпевненості у своїх силах, сумніви щодо своїх знань, виробляється звичка сподіватися на допомогу в найпростішій ситуації.

Батьки при цьому керуються прагненням досягти успіху за будь-яку ціну. Вони забувають, що діти і в школі залишаються дітьми — їм хочеться погратися, побігати, «розрядитись», тобто потрібен час, щоб стати такими ж свідомими, якими їх хочуть бачити дорослі.

Батькам важливо пам'ятати, що у спілкуванні з дітьми варто уникати погроз, наказів, критики з переважанням негативізму, образливих прізвиськ, допитів, безапеляційних стверджень, несвоєчасних порад, оскільки:

Погрози — викликають страх, почуття підлегlostі, образу, ворожість: «Якщо ти цього не зробиш, залишишся без ласощів»; «Роби так, як тобі сказано, і не став зайвих запитань»; «Якщо ти не можеш своєчасно готовувати уроки, я серйозно подумаю над тим, чи не слід заборонити тобі гуляти на вулиці (або сидіти біля комп'ютера, або займатися в спортивній секції)».

Накази — виявлення влади над іншою людиною, отже, руйнується атмосфера рівноправності (в певних, виняткових ситуаціях можливо їх застосовувати, але досить обережно): «Тобі це говорить батько (мати), ти повинен його (її) слухатись», «Як тобі не соромно так розмовляти з дрослими? Негайно припини!»; «Я тобі забороняю товаришувати з ...».

Критика з переважанням негативізму без надії на виправлення досить небезпечна для дитини тому, що залишає дитину без батьків-

ської любові та підтримки: «Ти зовсім не навчений працювати»; «Твої зошити такі неохайні!»; «Ти не стежиш за своїми речами, вони у тебе розкидані де завгодно».

Образливі прізвиська, що принижують гідність людини незалежно від віку: «Так може поводити себе тільки упертий віслюк»; «Таке може сказати лише невихована людина»; «І в кого тільки такий йолоп міг уродитися?» (зрозуміло, що всі ці репліки тільки закріплюють у свідомості дитини «модель приниження інших» і руйнують у дитини самооцінку, посвільюючи її захисні механізми).

Допит — образливе з'ясування несуттєвих деталей, що фактично є проявом недовіри до дитини: «Ну і скільки годин у тебе витрачено на це?»; «Чого це було варте?»; «Чого це ти так пізно?»; «Чим ти займаєшся?».

Безапеляційне ствердження щодо мотивів поведінки: «Ти ніколи не мав бажання цим займатись»; «Ти не хочеш поводитись як слід»; «Ти — скупий» (вони є болючими для дитини і руйнівними для її психічного здоров'я, оскільки не дають можливості розібратись дорослому в її діях, створюючи стіну видуманих нереальних «фактів»).

Несвоєчасні поради в той момент, коли дитина просто хоче, щоб її вислухали: «Якби у тебе на столі був лад, то не довелося б нервувати, шукаючи потрібні папери»; «Чому ти не зробила це так, як тобі казав? Тепер маєш»; «Просто не звертай на це уваги».

Важливо, щоб батьки пам'ятали про те, що, обговорюючи з дитиною її поведінку, вони повинні намагатись підкреслити, що **взагалі задоволені дитиною** як особистістю. Це можна зробити, зауваживши: «Ти притустився кількох помилок, але подивись, як ти...» Цим пропонуванням батьки дають дитині зрозуміти, що можна робити помилки, але їх більше цікавлять успіхи дитини, а не її помилки.

Батьки повинні користуватись тими словами, які працюють на розвиток «Я-концепції» і почуття адекватності дитини. Протягом дня батьки мають кілька можливостей для створення у дитини почуття власної корисності і адекватності. Один шлях полягає в тому, щоб **продемонструвати дитині ваше задоволення від його досягнень або намагань**. Інший шлях — **научити дитину справлятися з різними завданнями**. Цього можливо досягти, створивши у дитини установку: «**Ти можеш це зробити**».

Отже, уникайте, остерігайтесь деяких невдалих реплік на адресу своїх дітей. Аналізуйте свої дії та щовечора пригадуйте, скільки разів ви сказали дитині:

- я зайнята;
- подивися, що ти наробив;
- не говори так швидко;
- це треба робити не так;
- неправильно;

- коли ж ти навчишся?!
- скільки разів я тобі казала?!
- ні, я не можу.

Уникаючи цих реплік, ви зможете підтримати свою дитину, додаючи їй впевненості, що Ви до неї небайдужі.

Якщо навіть дитина і не зовсім успішно справляється з чим-небудь, батьки повинні дати їй зrozуміти, **що їх почуття стосовно дитини не змінились**. Корисними можуть бути такі висловлювання:

- Мені дуже приємно спостерігати за тим, що відбувається!
- Коли щось трапилось не так, як тобі хотілося, для тебе це було хорошим уроком.
- Всі ми робимо помилки. Зрештою, виправляючи свої помилки, ти теж вчишся.

Для того, щоб **показати що ви, вірите в дитину**, майте мужність і бажання зробити так:

- забути про минулі поразки дитини;
- допомогти дитині набратись впевненості в тому, що вона справиться з поставленим завданням;
- дозволити дитині почати з нуля, спираючись на те, що батьки вірять у неї, в її здатність досягти успіху;
- пам'ятати про колишні успіхи і повернатись до них, а не до помилок.

Дуже важливо піклуватись про те, щоб створити дитині ситуацію з гарантованим успіхом. Можливо, це буде вимагати від батьків деякої зміни вимог до дитини, але справа того варта. Потрібно чітко усвідомлювати,

що **успіх породжує успіх і підсилює впевненість у своїх силах** як у дитини, так і в батьків. Отже, для того щоб, підтримати дитину, необхідно:

1. Спиратись на сильні сторони дитини.
2. Уникати підкреслення невдач дитини.
3. Показувати, що Ви задоволені дитиною.
4. Вміти і бажати демонструвати любов до дитини.
5. Вміти допомогти дитині поділити великі завдання на дрібніші, такі, з якими вона може впоратись.
6. Проводити більше часу з дитиною.
7. У взаєминах з дитиною активно використовувати гумор.
8. Знати про всі спроби дитини, які вона здійснила, щоб впоратись із завданням.
9. Вміти взаємодіяти з дитиною.
10. Дозволяти дитині самій розв'язувати проблеми там, де це можливо.
11. Уникати дисциплінарних заохочень і покарань.
12. Приймати індивідуальність дитини.

13. Проявляти емпатію (розуміння ставлення, почуттів, психічних станів іншої особи) й віру у Вашу дитину.

14. Демонструвати оптимізм. Є слова, які підтримують дитину, і слова, які руйнують її віру в себе. Наприклад, *слова підтримки*:

- Знаючи тебе, я впевнений, що ти все зробиш добре.
- Ти робиш це дуже добре.
- У тебе є деякі думки з приводу цього. Чи готовий ти почати?
- Це серйозний виклик, але я впевнений, що ти готовий до нього?

Слова розчарування:

- Знаючи тебе і твої здібності, я розумію, що ти міг би зробити це набагато краще;
- Ти міг би впоратися з цим краще;
- Ця ідея ніколи не зможе бути реалізована;
- Це для тебе надто складно, тому я це зроблю сам.

Батьки часто плутають підтримку з похвалою і нагородою. Похвала може бути і не бути підтримкою. Наприклад, дуже щедра похвала може видатись дитині нещирою. Інакше вона може підтримати дитину, яка має остерогу, що не відповідає батьківським сподіванням.

Підтримка базується на тому, щоб допомогти дитині відчути свою потрібність. Різниця між підтримкою і нагородою визначається часом і ефектом. Нагорода зазвичай дається дитині за те, що вона зробила щось дуже добре, або за її досягнення в певний період. Підтримка, на відміну від похвали, може надаватись за будь-які спроби, або невеликий прогрес.

Коли я виявляю задоволення від того, що робить моя дитина, це підтримує її і стимулює продовжувати справу або робити нові спроби. Вона дистає задоволення від себе.

Підтримувати можна за допомогою:

- окремих слів («красиво», «акуратно», «прекрасно», «чудово», «вперед», «продовжуй»);
- висловлювань («Я пишаюсь тобою», «Мені подобається, як ти працюєш», «Це справди прогрес», «Я задоволений твоєю допомогою», «Дякую», «Все іде чудово», «Добре, дякую тобі», «Я задоволений, що ти в цьому брав участь», «Я задоволений, що ти намагався це робити, хоча все вийшло зовсім не так, як ти сподівався»);
- дотиків (погладити плечі; доторкнутись до руки; лагідно підняття підборіддя дитини; наблизити своє обличчя до її обличчя; обійняти її);
- спільніх дій, фізичної взаємодії (сидіти, стояти поруч з дитиною; граться з нею; слухати її; їсти разом з нею);
- виразу обличчя (посмішка, підморгування, сміх).

Отже, підсумовуючи сказане, ще раз замислимося, колеги педагоги, над силою слова, пам'ятаючи його страшну руйнівну і водночас потужну силу.

Слово — не горобець, вилетить — не спіймаєш. Ця народна мудрість особливо актуальна для нас, педагогів, батьків, адже іноді, як не прикро, ми говоримо слова чи фрази, які здатні завдати дитині психологічної травми. Тому пропонуємо проаналізувати, що ж ховається за часто необдуманими, сказаними згарячу словами та докорами.

«Я йду, залишайся один!» — звучить як вирок, що позбавляє підтримки. Малюк розуміє це, як «справляється сам, мені байдуже, що буде з тобою».

«Я тебе не люблю!» — дитина сприймає як те, що вона і вам не потрібна. Фрази типу «не будеш їсти — Баба-яга забере» чи «будеш погано поводитися — в міліцію віддам» формують у малюка стійкий страх, а діти з більш-менш міцними нервами зрештою взагалі перестають реагувати на залякування.

«Ти поганий!» — веде до заниження самооцінки, невпевненості, постійного нагнітання себе на «я поганий», «я бруднуля» тощо.

«Не чітай, розіб'єш!», «Упадеш!» — знов програмування на невдачу. Дитина перестає вірити в свої сили.

Великий вплив на розумовий розвиток дитини має загальний порядок сімейного життя. Те, що дитина бачить і чує, стає матеріалом, над яким працює її розум. Якщо у дитини життя позбавлене яскравих подій, свіжих вражень, що збуджували б думку, то розумовий розвиток її менш енергійний, ніж у тієї, яка хоч і має від народження такі самі задатки, але живе в обстановці, багатій на різноманітні яскраві події.

Зміст життя і побуту в сім'ї визначає і зміст діяльності дитини.

Правильна організація життя в сім'ї, хороші й лагідні взаємини між членами сім'ї, постійна увага до дитини, до її ігор, заняття, розуміння і врахування її інтересів сприяють розумовому розвитку дитини. Коли батьки ознайомлюють дитину з навколошнім життям, проводять з нею бесіди, читають художню літературу, організовують ігри, заняття, вони розширяють її світогляд, розвивають спостережливість, пам'ять, мислення, допитливість і інші якості, необхідні для навчання у школі.

Пізнайте себе і свою дитину.

Пропонуємо вам десять заборонених і десять бажаних виразів. Прочитайте їх уважно, визначте, як часто ви їх вимовляєте.

Отже, заборонені вирази:

- Я тисячу разів говорив тобі, що;
- скільки разів треба повторювати;
- про що ти тільки думаєш;
- знову ти робиш по-своєму;
- невже тобі важко запам'ятати, що;
- ти став таким грубим;
- яка ж ти нудна;
- всі люди... (такі-то, так-то поводяться), а ти;

- що ти до мене пристала;
- ти така сама, як твої батьки.

Бажані вирази:

- ти в мене найрозумніша;
- ти в мене найкрасивіша;
- з тобою мені так легко;
- ти мене завжди правильно розумієш;
- я нікому не вірю так, як тобі;
- у мене немає нікого більшого за тебе;
- ти в мене молодець;
- порадь мені, ти ж так добре розбираєшся в...;
- я б ніколи не зумів (зуміла) зробити це так добре, як ти;
- як я тобі вдячний (вдячна) за...

Виховання — це досить цікаво! Тож допоможемо хлопчикам та дівчаткам рости розумними, сильними, красивими.

Любіть свого малюка, вірте в нього. Не робіть загальних висновків із випадкових ситуацій. Пам'ятайте — не дитина погана, а її вчинок, не вона нехайна, а «на столі безлад, а іграшки (олівці) потрібно прибрати». Відмовтесь від порівнянь малюка з його братами, сестрами чи знайомими. Намагайтесь не критикувати дитини в присутності вихователів, педагогів, її друзів чи кумирів.

Ваша дитина най-най! Вона неповторна! Даруйте їй свою любов і тепло — і вона відповість вам тим самим.

Окремо варто зупинитись на дитячих страхах, які виникають у дітей в сім'ї. Один з найбільш розповсюджених страхів дітей та підлітків — страх темряви. Загальноприйнята думка, що в цьому нічного жахливого нема, що дитина це переросте. Але ця думка є помилкою. Страх перед темрявою проблема не тільки дітей дошкільного віку, досить часто дорослі теж мають її. Відмахуватись від неї не можна.

Чому виникає страх перед темрявою? Одна з причин — покарання дітей закриванням у темній кімнаті або залякуванням. Ні того, ні того робити не можна.

Крім страху перед темрявою, може розвиватись почуття одинокості, невпевненості в собі, замкненості. До того ж все це травмує психіку дитини та впливає на її врівноваженість.

Друга причина розвитку страху перед темрявою у дітей, на перший погляд, досить банальна і комусь здається неважливою. Відомо, що страхи розвиваються та виникають у дітей з добре розвиненою фантазією, дуже рухливих та збудливих. Причина як у генетичній склонності, так і в ускладненнях під час пологів.

Наприклад, поштовхом до розвитку страху може стати звичайна казка або мультфільм, бо в них дуже часто все зло та погане асоціюється

з темрявою. Вразлива дитина переносить це зі світу казок в реальний світ і починає лякатись. Вона боїться не самої темряви, а своїх фантазій, які з'являються у вечірні години. Тому ми радимо батькам: якщо ваша дитина — фантазер, вразлива, емоційна дуже обережно добирайте її казки, малюнки, мультфільми. Намагайтесь уникати таких, де протежується ототожнення темряви як зла.

Провідний страх у молодшого школяра — це страх «бути не тим», про кого добре говорять, кого поважають і розуміють, побоювання втратити любов і повагу батьків.

Деякі батьки виявляють свою любов до дітей своєрідним способом спілкування — вживачи зменшувальні, пестливі слова, лексику дитячого жаргону, вважаючи, ніби цим вони виявляють особливу любов до них. У тих родинах, де зустрічається імітація дитячої мови, під雷锋ування до дітей, спілкування з часом набуває потворних форм: тут і безупинне розхвалювання і потурання пустощам, і система подарунків, ні з чим не пов'язаних, або як своєрідна винагорода за гарну поведінку.

Збереження психічного здоров'я дітей потребує від батьків вияву постійного інтересу до їх навчальної діяльності, а не лише до оцінок: якщо відмінні — ти гарний, незадовільні — поганий. Критерієм оцінки повинна стати праця, завдяки якій досягається успіх у спільніх побутових діях і на дозвіллі. Дитині, якій важко, треба завжди допомагати і в дуже коректній формі **навіювати** впевненість, що вона обов'язково досягне мети, якщо буде працювати (орієнтуючись на приклад батьків і родичів).

Не менш небезпечні для дітей жорсткі методи виховання, особливо коли це супроводжується покараннями, що принижують особисту гідність дитини.

Спеціалісти на чолі з доктором Скоттом Монтгомері з Лондонського королівського безоплатного госпіталю, встановили що сімейні конфлікти є межею відліку для розвитку у дитини ряду недоліків, які збільшують ризик погіршення стану здоров'я.

Раніше проведений дослідження підтвердили зв'язок між уповільненім ростом у дитинстві та частотою втратою роботи у дорослом віці.

Щоб визначити залежність між сімейними стосунками та зростом дітей (до семи років), було простежено долі 6374 хлопців і дівчат, які народилися в 1958 році протягом одного тижня. Спостереження за ними всі роки проводились в рамках програми «Національні дослідження розвитку дітей».

Дослідники виміряли зріст дітей у 7 років та виділили з піддослідної групи 20 % найменших. Наявність конфліктів у сім'ї визначалась за даними соціальних служб та органів охорони здоров'я.

Було встановлено, що близько 300 малюків жили в сім'ях з напруженими стосунками між батьками, в розлучених та розділених сім'ях — словом, там, де про них мало піклувались.

Статистичний аналіз вказав, що серед дітей, які вросли в конфліктних сім'ях, до розряду «маленьких» належить 31,7 %, а в щасливих — тільки 20,2 %. З урахуванням всіх інших факторів, які впливають на зрист дитини, в тому числі соціального статусу батьків, перенаселення житла та статі, приблизне співвідношення, як з'ясувалось, дорівнює три до двох.

Механізм впливу стресу на зрист дитини поки що не дуже зрозумілий. Припускають, що сімейні конфлікти можуть підвищувати у дітей рівень бета-ендоффіна — хімічної речовини, яка виробляється мозком під час стресу. А бета-ендорфін, у свою чергу, зменшує кількість гормону росту, що виробляється організмом. Інша речовина, яка виробляється у відповідь на довготривалий стрес, негативно впливає на нормальну функціонування гіпокампа — частини мозку, яка відповідає за навчання та пам'ять.

Оскільки ріст відображає внутрішній метаболізм (обмін речовин), то його уповільнення може сигналізувати про присутність процесів, потенційно небезпечних для майбутнього психічного та фізичного здоров'я людини.

Дуже важливо, щоб батьки могли вчасно реагувати на зміни психічного здоров'я своєї дитини. Для цього вони можуть залучити малюнки дитини. Психологи вже давно наголошують на важливості дитячого малювання не тільки як шляху психічного розвитку дитини, а й як засобу діагностики стану психіки дитини. Л.С. Виготський вважав, що дитяче малювання — це графічна мова, яка займає середнє становище між вказівним жестом та розмовною мовою, з одного боку, та письмовою — з другого.

Аналізуючи дитячі роботи, більшість авторів звертає увагу на те, як у них передається дитиною навколошня дійсність і який особистісний смисл у це вкладається. Важливо розуміти те, що у дитячому малюнку відображене по суті не відрізняється від словесної розповіді. Дослідники дитячого малюнка часто проводять прямі аналогії між розвитком малювання та мови і вбачають у малюванні дитини особливий вид мови. Отже, мабуть, малюнок для дитини — не мистецтво, а мова, яка дає змогу розповісти про предмет і зміст дитячого життя, через призму її мислення, почуттів, уяви.

Свої перші каракулі дитина виводить приблизно у півтора-два роки. Як правило, вони нічого не означають — малюку просто подобається водити олівцем по паперу, шпалерах (інколи і маминою помадою по дзеркалу), отримуючи від цього насолоду активного руху. При цьому психологи вважають, що будь-які зауваження на цій стадії можуть викликати затримку психічного розвитку.

Через кілька місяців каракулі починають набувати для малюти певного значення. Тобто сам характер «мистецтва» не змінюється, але автор уже дає йому цілком конкретні назви: «Це — мама» або «Наша гав-гав

(собака)». І лише приблизно у три із половиною-чотири роки твори юного художника починають набирати звичних для нас обрисів.

Особливо в цей період важливо, щоб батьки цікавились малюнками дитини, щоб її підтримати та заохотити до вдосконалення. Буває, що бажання малювати убиває байдужість дорослих: малюк повинен бачити, що мама і тато цікавляться його творчістю, радіють успіхам, бережуть найкращі роботи та «хвалиться» ними перед гістьми — адже те, що нікому не потрібне й нікого не тішить, не викликає натхнення.

І все-таки більшість дітей «переростає» таке захоплення. Найчастіше це трапляється тому, що дитина починає критично оцінювати свої роботи. Тут є два шляхи: або відвести «критику» в художню школу, або замінити його погляди на творчість. Необхідно відвідувати музеї, виставки. Нехай він побачить, що живопис буває різним і далеко не всі художники — гіперреалісти. Радше, навіть, навпаки. Нехай зрозуміє, що картина може відображати не лише предмети і людей, а й стан душі, настрій, а для цього аж ніяк вміти малювати реальні предмети. Відомий дитячий психотерапевт Вайолет Окландер пропонує дати дітям досить оригінальні завдання: «Намалуй, яким був би світ, якби він був таким, як тобі хочеться», «Намалуй, що ти відчував, коли посварився з братом», «Зобрази свій найщастиливіший момент у житті» тощо.

При цьому нехай дитина малює і фарбами, і олівцями, і фломастерами, і кольоровою крейдою. Не треба заважати, коли вона схоче на акварелі щось домалювати кульковою ручкою чи розмалювати гуашшю принесений з вулиці кругляк. А що, як у майбутньому вона винайде нову техніку живопису чи стане фундатором цілого напряму?

Коли дитина починає малювати себе у важких життєвих ситуаціях або щодня малює свої страшні сни — це сигнал про її неблагополучний емоційний стан. Іноді малюнки можуть розповісти, наскільки комфортно почувається маленька людина в навколошньому світі. На думку психологів і психотерапевтів, переносячи на папір свої страхи й переживання, дитина сама собі допомагає впоратися з новими чи непростими подіями життя.

Так, діти, які почуваються невпевнено, створюють малюнки, схожі на схеми метро, системи водогонів із кранами чи географічні карти — наче намагаючись упорядкувати мінливий і хиткий світ дорослих. Діти, що зазнали сильного переляку, повторюють страшні фрагменти з малюнка в малюнок. Адже це найприродніший для дитини спосіб розібратися з тим, що її лякає. Найчастіше тема, що хвилює помалу сходить нанівець, і в дитини з'являються нові сюжети.

Дуже промовисті зображення окремих фігурок. Приміром, якщо дитина постійно малює самотніх «героїв», то, можливо, її бракує уваги й любові дорослих або спілкування з однолітками — дітям властиво

мислити «сімейними» категоріями. Підняті чи опущені вниз зі стиснутими кулачками руки в чоловічка на малюнку свідчать про пессимістичний настрій автора або агресивність. Великі очі з промальованими зіницями або ж без зіниць і з заштрихованими склерами — символ страху або тривоги. Про невпевненість у собі можуть розповісти ноги фігурки — якщо вони намальовані без ступнів. У нормі своїм героям і геройням дитина має стійкі опори у вигляді ступнів або широкої основи довгої сукні. Упевнена в собі, врівноважена дитина зазвичай концентрує зображення в центрі аркуша, використовуючи жирні чіткі лінії.

Колір використовується дитиною як засіб для характеристики відтворюваного персонажа та свого до нього ставлення. До того ж, зміст дитячого малюнка залежить від загальної розумової активності дитини, яка його виконує. Адже дитина — соціальна істота, і її хвилюють усі прояви людського життя. Дитячі малюнки відображають цінність орієнтації сім'ї і всього соціального середовища, що впливає на дитину, а також внутрішні позиції, які формуються у самої дитини. Дитина, яка має, виявляє себе частинкою своєї країни, носієм тієї чи іншої статі та як індивідуальність.

Позитивне ставлення висловлюється в чистих, яскравих фарбах — жовтій, червоній, блакитній, жовтогарячій, зелений. Гарними, на думку дітей, є орнаменти, вражаючі явища природи, приемні тварини, позитивні вчинки оточення та інше. Неприємне зображується темними кольорами (чорний, коричневий, фіолетовий).

Вчені вже давно помітили, яке важливe значення для характеристики дитини і її психічного стану має вибір того чи іншого кольору. Психологи в таких випадках використовують так званий кольоровий тест, розроблений швейцарським психотерапевтом Максом Люшером.

Білий — колір мрії, чистота, світлі почуття.

Сірий — нейтральний, потайливість, якщо сірий колір не подобається — показник імпульсивності, легковажності.

Блакитний — прагнення до психічної рівноваги, вірність, вразливість прихильності, чистота почуттів.

Синій — колір неба, духовність, почуття впевненості, меланхолія; дитина, якій подобається цей колір, повинна частіше відпочивати, бо вона швидко втомлюється. Якщо колір не подобається, дитина не-впевнена у собі, замкнена.

Зелений — сталість у почуттях, небажання ніяких змін, символ стабільності, впевненості у собі, потреба у самовизначенні, схильність до лідерства, прямолінійність, безкомпромісність. Дитина, якій цей колір не подобається, почувається скривдженою, самотньою.

Жовтий — характерна риса цього кольору — наслідувати, він створює гарний настрій, спокій, інтелігентність, спілкування з оточенням, потяг до незалежності, почуття надії. Якщо не подобається колір — почуття депресії, невпевненості, небезпеки.

Жовтогарячий — інтуїтивна особистість, мрійливість; якщо не подобається — лицемірство і потворність.

Рожевий — колір життя, всього живого, добра, любов, спокій, чисті почуття; не подобається — хвилювання, дратівлівість.

Червоний — потяг до успіху, активність, драматизація переживань, діяльність, сміливість, воля, лідерство, роздратованість. Якщо не подобається — комплекс неповноцінності, страх перед сварками.

Фіолетовий — тривожність, дитина легко піддається впливу оточення, почуття страху, стресова напруга, почуття образів.

Коричневий — вразливість, хворобливість, люди цінують традиції сім'ї. Якщо не подобається — самолюбство, егоїзм, скритність.

Чорний — символ зрешення, похмуре сприймання життя, невпевненість у собі, схильність до стресу, депресій.

Отже, те, якими кольорами дитина розфарбовує малюнок, може свідчити про її емоційний стан, ставлення до близьких, родини.

Для того, щоб виявити, чи достатньо дитина отримує домашнього тепла, можна використати кольоровий тест Фрілінга. Дайте дитині аркуш білого паперу і запропонуйте уявити, що з нею бажає подружитись якесь чудова і добра тварина. Який вигляд вона матиме? Якого кольору буде? Нехай дитина намалює цю тварину кольоровими олівцями. Після виконання роботи можна інтерпретувати одержані результати за тестом Фрілінга, звернувши увагу на такі особливості.

Немає переваги вибору: ультрамарин, червоний, червоно-оранжевий або пурпурний. Дитині потрібне сильне і добре керівництво. Вона залишно почувається в батьківському домі і легко знаходить друзів.

Якщо переважають ніжні й теплі тони, особливо рожевий, пурпурний, жовто-зелений або небесно-блакитний — дитина почувається дещо самотньо і добра тварина уявляється їй чимось на вагу бажаного подарунка. Такій дитині необхідно більше любові, і, крім цього, ви повинні потурбуватись, щоб вона знайшла собі нових друзів.

Перевага коричневих тонів — дитина потребує захисту. Можливо, вона лише натуралистично зобразила звичайний колір хутра тварини — про це можна сперечатися.

Багато контрастів — червоний, червоно-оранжевий разом з чорним, коричневим — дитина більше прагне до самостійності, проявляє свою упертість. Свого «товариша» вона уявляє як такого, що навіює страх.

Багато червоного і червоно-оранжевого — дитина хоче відстоїти своє місце, зараз вона дещо пригнічена.

Перевага жовтих тонів — майже завжди йдеться про дуже нервову дитину, яка не може зосередитися на чомусь конкретному. Можливо, у неї є віртуозна обдарованість, але ви повинні її розвивати і поглиблювати.

Прихильність до зелених тонів — у відповідному віці означає початок пубертату (статевого дозрівання).

Багато сірого означає — дитина боїться, що їй відмовлять.

Багато чорного — страх перед невідомим. Дитина потребує захисту і теплоти.

Багато білого — неусвідомлений вияв страху перед об'єднанням свого життєвого світу (дитині потрібні казки, можливість майструвати щось, а не телевізор).

Багато коричневого — прагнення до свободи.

Багато пурпурового — страх перед стороннім впливом.

Багато рожевого — страх бути самотнім.

Багато зеленої і трав'яної зелені — будь-які психологічні бар'єри, зовні часто проявляється як надмірна образливість. Спілкування з реальністю часто порушене (мрійник).

Якщо ж головний колір — ультрамарин, то можливо, йдеться про певну іпохондричність (хворобливий стан людини, що характеризується надмірним незапокоєнням, страхом за своє здоров'я), а також про те, що дитина боїться власного дому.

Якщо в основному фіолетовий і пурпурний — то, за наявності природної життєвої сили, мова йде про страх магічно-потойбічний (можливо, вдома є старі хворі родичі).

Але не слід при погляді на твір своєї дитини одразу впадати у відчай або ставити діагноз — цілком можливо, що ви не врахували всіх нюансів і неправильно інтерпретували «піктограму». Повну картину психічного й емоційного стану може дати лише кваліфікований дитячий психолог.

Одним з можливих діагностичних засобів, який визначає стан психічного здоров'я дитини, є аналіз батьками снів їхньої дитини. Особливу увагу мають привернути до себе кошмарні сни. Сни є передвісником, проявником і підсилювачем страхів, що виникають вдень. Саме кошмарні сни є червоною лампочкою, що вказує на певні негаразди дитини з її психічним здоров'ям. Якщо дорослі самі не можуть або не хочуть прийти на допомогу, не розв'язують конфліктів у родині, у виховання не вносяться необхідні корективи, то у дітей може розвинутись невроз (див. 4 розділ) із постійним відчуттям хвилювання, невпевненості в собі, пригніченням позитивних емоцій, а в особливо несприятливих випадках, як правило, вже у підлітковому віці, і почуття краху життєвих цінностей, приреченості та неминучості. Відомий психолог О.І.Захаров каже, що цю ситуацію можуть проілюструвати такі сни: «Я полетів на місяць, політав там, а потім корабель впав на землю і розбився», «Падаю з дерева і розбиваюсь», «Падаю в провалля і розбиваюсь», «Війна — атомний вибух», «Йду і весь час потрапляю в глухий кут».

Навчившись аналізувати дитячі сни і шукати в них не містичну, а відображаюче життя підґрунтя, можна за ними скласти уяву про невротичний розлад особистості дитини, тобто провести психологічну діагностику, коли допомога лікаря може і не знадобитись. Потрібно лише довірливо поговорити з дитиною і невимушено, без зайвого зосередження її уваги, запитати, що добре чи погане сниться вночі і що взагалі вона хотіла б побачити. Отже, в результаті інформація одержана. Запишіть сни дитини і спробуйте знайти в них відображення таких *сторін стосунків у родині* (за даними О.І. Захарова):

1) Не бажає просинатись, у сні приемніше, або не може «відійти» від кошмарного сну. Навпаки, рано просинається, кволій, вередливий зранку; неспокійно спить, схвильовано розмовляє у сні, стогне, кричить, скрикує від страху і біжить до батьків, проситься спати разом. Дитина невротично залежна від батьків, невпевнена в собі, потребує додаткової теплоти, любові і ласки.

2) Неодноразово сниться повтори: вовк, Бармалей, Баба Яга, Коцій, Змій Горинич; у молодшому дошкільному віці — скелети, чорна рука, пікова дама, нечисті і їм подібні. Заселення нічного простору дитини цими чудовиськами вказує на порушення душевної цілісності, ослаблення або недорозвиток психічного захисту, крайні її стосунках дорослих.

3) У сні відбуваються страхітливі перетворення на когось, це свідчить про страх невідповідності або зміни свого «Я». Зазвичай це спостерігається у дітей, батьки яких занадто вимогливі і принципові.

4) Позбавлення у сні матері, розлучення з нею відображає ранній досвід хвилювання, який пов'язаний з ускладненням емоційного контакту.

5) Беззахисність у сні перед небезпекою відображає погрози батьків, фізичні покарання, жорсткість у поводженні з дітьми.

6) Дитина залишається наодинці, без дорослих, з персонажами, що погрожують її життю — це свідчення емоційного неприйняття дитини, браку любові до неї.

7) Емоційна нечутливість дорослих, нездатність своєчасно прийти на допомогу відтворюються у сні розгубленістю, панікою, перемогою насилля і зла.

8) Невідвіртість батьків відтворюється у сні як зрадливість і підступність страшних персонажів.

9) Непередбаченість поведінки дорослих і непослідовність в обходженні з дитиною відображається у сні несподіваністю появи страшних образів, коли немає часу для адекватної, логічно вмотивованої відповіді.

10) Конфлікти в родині — неприємності, потрясіння, обвали на дитину або на сім'ю будинку, де вона мешкає.

11) Магічно-оккультна атмосфера родини, іпохондрія (хворобливий стан людини; характеризується похмурим, гнітючим настроєм, зане-

покоєнням, надмірним страхом за своє здоров'я) дорослих, розмови про хвороби, смерть близьких і зараження дітей тривогами та страхами відображаються у сні смертельною загрозою для життя. У поєданні із сімейними конфліктами, жорстким або емоційно нечуйним ставленням дорослих це створює прецедент позбавлення життя, смерті у сні.

12) Брак позитивних змін у житті родини, хронічні конфлікти, втрата батьків, емоційне неприйняття дітей (небажаність) відображаються у їх снах депресивним світовідчуттям: нічого не виходить, все падає, руйнується, провалюється кудись або без кінця продовжується з безвихідним результатом, почуттям безнадії, неминучості та приреченості.

13) Невротичне безсилия внаслідок хворобливого стану, психологічно мотивованого розладу визначає появу у снах дитини нездатності своєчасно реагувати на небезпеку, виявляти адекватне вольове зусилля, захищати себе, не кажучи про допомогу будь-кому.

Отже, названі симптоми вказують на можливість виникнення неврозу. За умови 5 і більше позитивних відповідей з 13 пунктів шкали, можна допускати, що у дитини є невроз.

Тож зрозуміло, що подібні страхітливі сни дітей виникають не самі собою, а є наслідком певних дій з боку батьків. Тому звернемо нашу увагу на ті сторони негативного ставлення до дітей, які найбільше сприяють їх невротизації. Виходить такий *реєстр наших гріхів* (за О.І.Захаровим):

1) Неприйняття (емоційне), в тому числі небажання мати дитину, передчасність появи, невідповідність статі, яку очікували батьки, або неприйняття індивідуальних особливостей, таких як темперамент, правокульова або лівокулькова спрямованість особистості, інтересу і переваги.

2) Нечуйність (невключенність в емоційне життя дитини, велика дистанція у стосунках з нею, відстороненість).

3) Неширість (брак широті у стосунках, надмірне моралізування без відповідного підкріплення власним прикладом, формалізм у вимогах, демагогія).

4) Непослідовність (суперечливість).

5) Невизначеність (непередбачуваність, імпульсивність).

6) Негативність (постійна критика, засудження, недовіра до можливостей і досвіду дітей, погрози і фізичні покарання).

7) Неузгодженість дій дорослих у вихованні (конфлікти, протилежні підходи або підходи, що унеможливлюють один одного).

Тимчасом необхідно пам'ятати, що кожне ставлення у відношенні до дітей відіграє роль провокуючого до неврозу фактора. Зрозуміло, що уже і кілька названих факторів роблять дитину нещасливою. А тим паче, за 4 і більше факторів невроз може бути забезпечений якщо не зараз, то в майбутньому.

Відомо, що більшість батьків бажає щастя та здоров'я своїм дітям. Тому останнє, на чому ми хотіли б зосередити вашу увагу, це те, як уникнути дитячого неврозу і зробити щасливою свою дитину? Відомий психолог Олександр Іванович Захаров пропонує протестувати себе за допомогою тесту:

«Що необхідно робити заздалегідь, щоб у наших дітей не було неврозу»

1. Народити її в потрібний час, без супутнього навчання, екзаменів, сумнівів про необхідність мати дитину саме зараз. Тоді ваша дитина не буде перешкодою на вашому життєвому шляху і не буде вкотре викликати роздратування, розpacу і невдоволення.

2. Здійснити необхідні перестороги безпеки до народження дитини: проконсультуватись у психолога або психотерапевта, уникати непотрібних психічних стресів, своєчасно погоджувати з виконанням обов'язків, службових впливом, знайомих та близьких, настроюватись на успішні пологи і пройти відповідне навчання.

3. Прийняти дитину як долю, такою, якою вона є за своєю статтю, відкласти всі справи, повністю зайнятись доглядом і вихованням, не віддавати в ясла і пам'ятати про високу потребу у вашій любові в перші роки життя, коли найбільш активно розвиваються емоції і здібності до людських контактів.

4. Не залишати дитину саму в перші роки життя і не доручати її догляд за нею іншим (мається на увазі довготривале перебування дитини у рідних або знайомих), не здійснювати далекі переїзди в перші три роки життя.

5. Не забувати про чоловіка, пам'ятаючи, що йому теж належить якомога раніше прилучитися до піклування і догляду за дитиною, підкреслюючи роль його як батька в сім'ї і обов'язок допомагати як у психологічному, так і в економічному плані.

6. Якомога частіше гратися з дітьми, співпереживати, водночас уникаючи зайвої опіки та роздратування.

7. Бути гнучкими і безпосередніми у спілкуванні з дітьми, вчасно визнавати свої помилки, довіряти і «поступатись принципами», якщо це необхідно.

8. Враховувати індивідуальність, особливості темпераменту, характеру і особистості ваших дітей, спрямовуючи їх розвиток без штучного випередження (мова іде про нав'язування у розвитку дитини на принципах змагання, під тиском так званого загального розвитку на прикладі становлення інших дітей) або уповільнення природного темпу.

9. Проаналізувати проблеми у стосунках зі своїми батьками в дитинстві з метою уникнення подібного у власному родинному досвіді.

10. Своєчасно помічати психологічний дискомфорт і нервовість дітей, в тому числі наростаючі страхи і хвилювання, поганий настрій,

підвищена образливість і вередливість, стомлюваність, розлади сну і апетиту. Разом з чоловіком (дружиною) розібратись у причинах і внести відповідні корективи у стосунки з дітьми.

Кожен пункт оцінюється у 0 балів, якщо з тим, що написано, у вас немає ніяких проблем; 1 бал — якщо є сумніви; 2 бали — коли це важко практично здійснити. Відповідно, шкала містить від 0 до 20 балів. До 7 балів — можна вважати, що з цими можливими проблемами Ви зможете справитись власними силами, за умови, якщо не буде додаткових несприятливих впливів. Від 7 і більше балів — можливо вам знадобиться психологічна або психотерапевтична допомога чи серйозна робота над собою. Краще не відкладати її у довгий ящик, щоб уникнути виникнення неврозу у дитини та її нещасливого дитинства.

Батьки закладають підвальні майбутнього своєї дитини. Отже, варто не шкодувати на це часу, старань, любові, сімейної злагоді, економічних затрат. Але пам'ятайте перше: це світлі і ширі почуття любові до дитини, це «цемент» вашого єдинання в одне ціле, це гарантія вашого щастя, взаєморозуміння, наріжний камінь батьківської філософії гуманізму.

Парадоксально, але факт: сьогодні небезпечно рекомендувати деяким батькам приділяти більше уваги своїй дитині. Років сорок тому такої небезпеки не існувало. У чому цей парадокс і як це стосується психічного здоров'я дитини?

Значна частина сучасних вихователів, батьків перебуває у світі надмірної інформації, частиною якої є інформація про способи, які забезпечують швидкий і якісний розвиток дитини. Крім цього, сьогодні розширились можливості використання різноманітних форм і методів впливу на розвиток дитини. Тому підвищена активність у взаємодії дорослого і дитини іноді стає такою ж небезпечною, як брак такої активності.

Лікарі-педіатри сьогодні відзначають різке зростання у дітей таких захворювань, які раніше були властиві тільки дорослим, що постійно перебувають у стресових ситуаціях. Для сучасної дитини стресовою ситуацією стає все те, що є буденним для дорослого, який не може або не бажає створювати спеціального режиму для ще незміцнілого організму.

Сучасна література і практичний досвід психологів вказує на велику кількість випадків, коли погрішення і психічного, і фізичного здоров'я дитини пов'язано тільки з тим, що дорослі «тягають» дитину з собою по місцях масового скопичення людей (варто згадати дні міста в Києві та інші подібні заходи), де поріг стресогенності оточення явно значно вищий від дитячої норми.

Інші батьки не роблять різниці між собою і дитиною (забиваючи про те, що дитина — це не маленька копія дорослої людини, а маленька людина, яка живе і розвивається у своєму світі і часі, за власними законами), приголомшуючи її зайвою інформацією, непосильними для неї емоційними навантаженнями, які бувають характерними для їх спіл-

кування. Все це не мінає безслідно, внаслідок чого у дітей з'являються такі «дорослі» захворювання, як безсоння, виразка, коліт, мігрень. Якщо в родині негаразди і дитина постійно перебуває у сфері спілкування батьків тобто активно залучається як активний співучасник у їх сварках і з'ясуваннях, то ніхто не здивується, коли у дитини з'являться невротичні симптоми та інші порушення психічного і фізичного розвитку, які, як відомо, будуть блокувати розвиток її таланту.

«КЛЮЧИКИ» ДО САМОПІЗНАННЯ

(тести)

Як часто у житті батькам не вистачає знань, такту для того, щоб зrozуміти іншу рідну людину, власну дитину, відчути те, що її привожить. Як подолати перешкоди, що не дають змоги зрозуміти сутність думок, почуттів, вчинків, стосунків? Для цього треба насамперед усвідомити потребу у самопізнанні, самооцінці, бути готовим до неприємної інформації про себе. А щоб цю потребу батьки могли дякою мірою задовольнити, пропонуємо «ключики» до самопізнання — психологічні методики (тести).

Всі тести дібрані таким чином, щоб ви змогли дістати об'єктивну інформацію, необхідну для пізнання сімейних стосунків, щоб зрозуміти себе та відкоригувати стосунки, які впливають на стан психічного здоров'я власної дитини.

Надані тести виконувати просто: виявивши наполегливість, ви самі з допомогою (або практичного психолога) зможете краще зрозуміти себе.

Ми пропонуємо батькам спробувати виконати всі завдання. Аналізуючи підсумки самопізнання, слід спроектувати відповідні теоретичні моделі (описи типу поведінки) на події вашого життя, осмисливши їх вплив на психічне здоров'я вашої дитини. Це дасть змогу батькам замислитись над тим, чи не заважають подібні стосунки розкриттю таланту їхньої дитини. Діставши про себе негативну інформацію, батьки не повинні засмучуватись. Вони мають спробувати чітко визначити якості характеру, що не влаштовують їх, можна «віправити» чи усунути повністю. Процедура самовивчення має стати відправним моментом їх самовдосконалення.

Отже, працюючи за тією чи іншою методикою, ви виявили свою відповідність якомусь типу, який вам не зовсім подобається. Вам здається, що це помилка, що у вас не може бути таких результатів. Згадайте в цю мить про механізм психологічного захисту, який відкидає все те, що суперечить сприятливій думці про себе, не поспішайте звинувачу-

вати методику. Вона, звичайно, не бездоганна, проте частіше правильно «вихоплює» приховані риси, ніж помилюється.

Тому радимо спробувати одержані результати визнати як такі, що не викликають сумніву, і подумати, що потрібно зробити, щоб виправити становище. Адже відмовитись від об'єктивної інформації як від помилкової, легше, ніж наполегливо, завзято, ретельно працювати над собою. Ale якщо постійно мати на увазі, що нагородою за цю важку працю буде сімейна злагода і психічне (а отже і фізичне) здоров'я вашої дитини, сили знайдуться.

Завдання 1. «Добра мати, добрий батько»

Варіанти відповіді: «так», «ні», «не знаю».

1. На деякі вчинки дитини ви часто реагуєте «вибухом», а потім шкодуєте про це.
2. Інколи ви користуєтесь допомогою або порадами інших осіб, коли не знаєте, як реагувати на поведінку вашої дитини.
3. Ваша інтуїція і досвід — кращі порадники у вихованні дитини.
4. Іноді вам трапляється довіряти дитині секрет, який ні кому іншому не довірите.
5. Вас ображає негативна думка інших людей про вашу дитину?
6. Вам траплялося просити у дитини вибачення за свою поведінку?
7. Чи вважаєте ви, що дитина не повинна мати секретів від своїх батьків?
8. Чи помічаєте ви між своїм характером і характером дитини різницю, яка іноді приємно дивує вас?
9. Ви надто сильно переживаєте неприємності або невдачі вашої дитини?
10. Чи можете утриматися від купівлі цікавої іграшки для дитини (навіть якщо у вас є гроші), знаючи, що вдома їх є багато?
11. Ви знаєте, що до певного віку кращий виховний аргумент для дитини — фізичне покарання (пасок).
12. Ваша дитина саме така, про яку ви мрієте.
13. Ваша дитина завдає вам більше турбот, аніж радощів.
14. Чи здається вам, що ваша дитина навчає вас по-новому думати, поводитися?
15. Чи бувають у вас прикроці з вашою дитиною?

Обробка результатів: за кожну відповідь «так» на запитання 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14 і за кожну відповідь «ні» на запитання 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13 і 15 нарахуйте собі по 10 балів, за кожну відповідь «не знаю» на будь-яке запитання — по 5 балів. Підрахуйте загальну суму.

100—150 балів. У вас велика здатність до правильного розуміння своєї дитини. Ваші судження і погляди — добрі союзники у розв'язанні різних виховних проблем. Якщо ж на практиці ваша поведінка відкрита,

словнена терплячості, вас можна визнати за приклад для наслідування. До ідеалу вам не вистачає одного невеличкого кроку. Ним може стати думка вашої дитини. Ризикніть, спробуйте її з'ясувати.

50—99 балів. Ви — на правильному шляху до кращого розуміння власної дитини. Свої тимчасові труднощі або проблеми з дитиною ви маєте розв'язати, починаючи з себе. I не намагайтесь виправдовуватися браком часу або характером і вашої дитини. Є кілька проблем, на які ви маєте реальний вплив, а тому спробуйте це використати. I не забувайте, що розуміти — не завжди приймати. Не лише дитину, а й власну особистість.

0—49 балів. Здається, можна більше співчувати вашій дитині, аніж вам, оскільки її батько не є добрим другом і провідником на важкому шляху здобуття життєвого досвіду. Ale ще не все втрачено. Якщо ви й справді хочете щось зробити для своєї дитини, спробуйте інакше. Можливо, ви знайдете когось, хто вам у цьому допоможе своєчасними порадами. Це не буде легко, зате у майбутньому обернеться вдячністю і щасливим життям вашої дитини.

Завдання 2

Тест «Які ви батьки?»

Позначте фрази, які часто використовуєте, спілкуючись з дитиною.

1. Скільки разів тобі повторювати!
2. Порадь, будь ласка, як мені вчинити у цій ситуації.
3. Не знаю, що б я без тебе робила
4. I в кого ти такий удався?!
5. Які у тебе чудові друзі!
6. Ну на кого ти схожий?!
7. Ти моя опора і помічник!
8. Ну що за друзі в тебе?!
9. Про що ти тільки думаеш?
10. Який ти в мене розумник!
11. А ти як вважаєш?
12. У всіх діти як діти, а ти.
13. Який ти у мене кмітливий!

Відповіді 1, 2, 4, 6, 8, 9, 12 — 2 бали;

3, 5, 7, 10, 11, 13 — 1 бал.

Підрахуйте кількість одержаних балів.

7—8 балів

Ви живете з дитиною душа в душу. Вона щиро любить і поважає вас. Ваші стосунки благотворно впливають на становлення її особистості.

10—9 балів

Ви непослідовні у взаєминах з дитиною.

Вона поважає вас, хоча і не завжди з вами відверта.

На її розвиток впливають здебільшого випадкові обставини.

10—12 балів

Вам необхідно уважно ставитися до дитини.

Розвиток дитини залежить більше від випадковості, ніж від вас.

13—14 балів

Ви й самі відчуваєте, що дієте неправильно.

Між вами і дитиною існує недовіра.

Постараїтесь приділити дитині більше уваги, враховувати її запити та інтереси.

«Навчання стане сенсом життя для дитини, якщо нею керувати з її ж позицій, реалізуючи її внутрішню готовність до розвитку, самостійності, самоутвердження, морального становлення».

(Ш.Амонашвілі)

Завдання 3.

Чи справляєтесь ви з таким складним і відповідальним завданням, як формування нової особистості?

Уважно прочитайте запропоновані запитання і дайте відповіді.

Запитання: «Чи можете ви?»

1. У будь-який момент залишити свої справи і зайнятися дитиною?
2. Порадитися з дитиною, незважаючи на її вік?
3. Зізнатися дитині, що припустилися помилки у ставленні до неї?
4. Вибачитися перед дитиною, якщо ви помилилися?
5. Оволодіти собою і зберегти спокій, навіть якщо вчинок дитини викликає обурення?
6. Уявити себе у ролі дитини?
7. Стати для дитини доброю фескою (добрим чарівником)?
8. Навести дитині такий повчальний випадок зі свого дитинства, який покаже вас у невигідному світлі?
9. Завжди утримуватися від слів, які можуть образити дитину?
10. Пообіцяти дитині виконати будь-яке бажання за її гарну поведінку?
11. Виділити дитині хоча б один день, коли вона зможе робити, що захоче, і не втрутатися, якщо навіть вам здаватиметься, що це необхідно?
12. Не реагувати, якщо ваша дитина вдарила чи штовхнула іншу дитину, а та «дала здачі»?
13. Вистояти перед дитячими проханнями і слізьми, знаючи, що це — примха і забаганка?
14. Поставити перед дитиною розумне і посильне для неї завдання і не допомагати її, навіть якщо ви бачите її невправність і невміння?
15. Подолати бажання віддати дитині все найкраще на шкоду іншим членам сім'ї?

Підрахуйте суму балів: за кожну відповідь «так» ставте 2 бали, за «можу, але не завжди» — 1 бал, за «ні» — 0 балів.

Залежно від суми набраних балів ви маєте такі характеристики:

21—30 балів. Ви прагнете не тільки зрозуміти дитину, а й пізнати її, ставитесь до неї з повагою, дотримуєтесь прогресивних принципів виховання і постійної лінії поведінки. Інакше кажучи, ви дієте правильно і можете сподіватися на добре результати.

11—20 балів. Трудота про дитину — для вас найважливіше. Ви маєте здібності вихователя, але не завжди дієте послідовно і цілеспрямовано. Іноді ви ставитесь до дитини надто суورو, іноді — занадто поступливо. Ви схильні до компромісів, які послаблюють ефективність виховання. Вам слід замислитися над своїм підходом до виховання, виробити чітку лінію поведінки.

До 11 балів. Справи з вихованням дитини у вас погані. Вам не вистачає знань або бажання (а можливо, того й іншого), щоб допомогти дитині стати особистістю. Радимо подбати про поповнення ваших знань з педагогіки і психології сімейних стосунків, а також звернутися за консультацією до фахівців.

Завдання 4

Існують родини *конструктивні і деструктивні*.

Спробуйте визначити тип вашої родини.

Конструктивна сім'я базується на взаємній приязні, стабільноті стосунків, міцних зв'язках між її членами, психологічному комфорті кожного, взаємній інформованості. Це не означає, що в такій родині не буває конфліктів, непорозумінь, цих неминучих супутників тісної міжособистісної взаємодії. Проте вони досить легко розв'язуються, не залишаючи болючих ран чи неприємних тріщин у сімейному житті, навіть сприяють подальшій стабілізації стосунків і зближенню.

Для *деструктивної сім'ї* характерним є постійне напруження у стосунках. Конфлікти, що виникають (навіть через дрібниці), провокують неадекватні реакції, поглиблюють взаємну відчуженість.

Щоб визначити тип вашої сім'ї, біля номера твердження, яке ви визнаєте правильним, ставте знак «+»; біля номера твердження, з яким ви не згодні, — знак «-»; біля номера твердження, до якого ви не визначили свого ставлення, ставте знак «?» (їх може бути не більше трьох).

Отже, починайте. Ви обираєте твердження щодо того члена сім'ї, який завдає вам найбільше клопоту.

1. Впевнений, що допомогти можуть лише найсуворіші заходи.
2. Коли дивлюсь на нього, думаю, що доля до мене несправедлива.
3. Іноді думаю: було б краще, якби він десь зник.
4. Я ніколи не знаю, що в нього на думці.
5. Що ми з ним тільки не робили, він стає дедалі гірший.
6. Люди вважають мене винною у тому, що з ним відбувається.
7. Ніхто не хоче допомогти мені.
8. Нерідко він зникає, і я не знаю, що з ним.

9. Він не зважає на мене.
 10. Буває, що мені неприємно мати з ним справу.
 11. Він ставиться до мене вороже.
 12. Я ніколи не знаю, що він «встругне».
 13. До нього неможливо знайти підхід.
 14. Через нього у мене зіпсовані стосунки з багатьма людьми.
 15. Якби його не було, мое життя було б щасливішим і цікавішим.
 16. Він усе приховує від мене.
 17. Навіть якщо він твердо вирішить стати країним, я знаю, він залишиться таким, як був.
 18. Мені соромно, коли говорять про нього.
 19. Його виправлення (одужання) дуже мало залежить від мене.
- Опрацьовуючи результати самотестування, виконайте такі дії:
1. Визначте кількість тверджень зі знаком «+» окремо для кожної з чотирьох груп:

I група — твердження 1,5,9, 13, 17;

II група — твердження 2,6,10,14,18;

III група — твердження 3, 7, 11, 15, 19;

IV група — твердження 4, 8, 12, 16, 20.

2. Визначте кількість тверджень, позначеніх знаком «?» для кожної групи.

3. За кожний знак «+» нарахуйте по 2 бали, за знак «?» — 1 бал, за знак «-» записуйте 0.

4. Підрахуйте суму балів, набрану по кожній групі, і звірте їх з таблицею. Якщо набрана вами кількість балів перебуває в інтервалі даних у таблиці сумарних показників, то це означає, що вашій родині притаманні доцентрові (згуртовальні) і відцентрові (роз'єднальні) тенденції.

Ознака	Показники, характерні для сімей	
	конструктивних	деструктивних
I Вплив	2	5
II Фruстрація	2	4
III Відчуження	0	3
IV Інформація	1	5
Разом	до 5	понад 12

Ознаки конструктивного типу родини

I. **Вплив.** Ви розумієте, що відвертим примусом не вдається змінити стосунки на краще, тому шукаєте різних підходів, урізноманітніє засо-

би впливу. Зазнавши невдачі, ви не втрачаєте оптимізму і знову шукаєте нові можливості поліпшити стосунки, змінити ситуацію.

II. **Фruстрація** (безвихідність). Вам пощастило уникнути такого стану, коли втрачається ясність оцінки ситуації і блокується активність у пошуках виходу. У важкі моменти ви не піддаєтесь спокусі пошкодувати себе, а вдаєтесь до активних, рішучих дій.

III. **Відчуження.** Хоч би які між вами були непорозуміння і конфлікти, ви не втрачаете інтересу до особистості, зберігається головне — внутрішня єдність, спорідненість, співпереживання, співпричетність кожного до долі іншого, відповідальність за нього. Усе це є надійною основою ваших стосунків, гарантією позитивних змін у майбутньому.

IV. **Інформація.** Ваші рішення ґрунтуються на чітких уявленнях про причини вчинків і поведінки того чи іншого члена родини. Тому ви частіше досягаєте поставленої мети, бо точно спрямовуєте свій вплив.

Ознаки деструктивного типу родини

I. **Вплив.** Ви маєте склонність до максималізму і впевнені, що тільки крайні заходи можуть змінити чи врятувати становище. Тому пошук таких здійснюєте лише по вертикалі: посилити вплив, примусити. А коли не досягаєте бажаного ефекту, то пояснююте свої невдачі вадами, недоліками іншого. Але твердий, суровий, прямолінійний підхід, без пошуку, аналізу, розмірковування, не сприяє розв'язанню конфліктної ситуації. Спробуйте змінити напрям вашої взаємодії з дитиною: від недовіри — до повної довіри, від заборон — до врахування запитів. Пам'ятайте, що лише чітка, послідовна стратегія може принести позитивні наслідки. І якщо з перших кроків вас спіткає невдача, не впадайте у відчай, врешті-решт попередня стратегія вже завела у глухий кут, тож втрачати нічого, а потрібно шукати вихід.

II. **Фruстрація.** Вам дуже важко. Ваші взаємини із супротивником зайдли так далеко, що ви думаєте не про нього, а про свою гірку долю. Ваша енергія в основному звернена досередини, до постійного переліку власних жертв і зусиль, які виявилися марними. Це усвідомлення вичерпаності ваших можливостей, неподоланості бар'єрів, що вас роз'єднують, передує вашим учинкам, заздалегідь блокує їх.

III. **Відчуження.** Зверніть увагу: оптимальна «планка» цього показника значно вища від інших, тобто це найчутливіший індикатор сімейних стосунків. Високий бал — найперший показник сімейних негараздів. І якщо ви набрали високий бал, то вам слід замислитися: що ж трапилося? Може, ваше рішення відсторонитися, скинути з себе тягар відповідальності викликане втому, недавніми образами, а тому передчасне? Дуже важливо визначити, наскільки далеко зайдов процес відчуження, і зупинити його.

IV. **Інформація.** По суті, ви дієте в умовах повної невизначеності, сподіваючись на випадковий успіх. Не дивно, що ваші дії часто не да-

ють бажаного результату. Щоб змінити всю ситуацію, вам необхідно збільшити рівень своєї обізаності. Однак, не впадайте і в іншу крайність, починаючи «витягувати» відомості з вашого опонента, стежити за ним чи збирати про нього компрометуючу інформацію. Цим ви лише посилите протистояння, неприязні перейде у відверту ворожнечу. Зверніться до психологічної літератури, вона дасть вам знання про закономірності розвитку, основні причини, які викликають ті чи інші конфлікти, напруженість у стосунках людей різного віку. До речі, саме цей компонент можна оптимізувати й інші аспекти стосунків, оскільки він гнуцкіший та емоційно нейтральний (а отже, менше схиляє до побудови психологічного захисту). Звільніться від звички діяти імпульсивно, залежно від настрою, від упевненості у власній непогрішності й безпомилковості, від невіри в силу знань, зокрема психологічних. І тоді безвихід у взаєминах цілком може виявиться лише тимчасовою перешкодою, яку можна подолати.

Отже, ви визначили тип, до якого належить ваша родина. Постає нове завдання, яке, залежно від підсумків попереднього, може мати різний зміст, а саме:

1. Тип сім'ї конструктивний. Потрібно визначити чинники, які можуть дестабілізувати становище в майбутньому. Це насамперед причини, що зумовлюються саме вами, вашими індивідуальними особливостями.

2. Тип сім'ї деструктивний. Цілком можливо, що ваші титанічні зусилля марні через небажання інших прислухатися до здорового глузду, переглянути стосунки, що вже склалися. Але може бути інакше. Вашими зусиллями саме ви вносите дезорганізуюче начало в сімейну повсякденність, непомітно для себе «провокуючи» оточення реагувати загострено, вмикаючи механізми психологічного захисту.

Дитина — це не просто інша людина, це цілком інший психологічний простір, якісно відмінне світосприйняття. Тому дуже важливо батькам під час навчання дітей у першому класі дотримуватись певних правил (як відомо початок — то половина справи), щоб зберегти психічне здоров'я дитини, реалізуючи її творчі здібності.

- Любіть дитину. Не забувайте про тілесний контакт із дитиною. Знаходьте радість у спілкуванні з нею. Дайте їй місце в родині.

- Нехай не буде жодного дня без разом прочитаної книжки (день варто закінчувати читанням доброї, розумної книги).

- Розмовляйте з дитиною, розвивайте її мовлення. Кожного дня цікавтесь її справами, складнощами, проблемами, переживаннями, досягненнями.

- Заохочуйте, створюйте умови, дозвольте дитині малювати, розфарбовувати, вирізувати, наклеювати, ліпiti, працювати з конструктором.

- Відвідуйте з дитиною театри, музеї (достатньо одного залу, щоб не втомлювати, поступово за кілька разів оглядаючи всю експозицію), організовуйте сімейні екскурсії по селу, місту, населених пунктах.

- Віддавайте перевагу повноцінному харчуванню дитини, а не вишуканому, дорогому одягу.

- Обмежуйте перегляд телепередач до 30 хв на день, регламентуйте роботу біля комп'ютера, віддаючи перевагу обов'язковій прогулянці на свіжому повітрі.

- Привчайте і спрямовуйте дітей до самообслуговування, формуйте трудові навички і любов до праці (підтримуйте бажання та ініціативу допомогти вам).

- Не робіть із дитини лише споживача, виконавця, байдужого спостерігача, нехай вона буде рівноправним членом сім'ї зі своїми правами й обов'язками.

I останнє: **дорослі повинні забути про насилля стосовно до дітей.** Хай його місце займе любов та взаємне порозуміння! У 1978 р., отримуючи премію, всесвітньо відома шведська дитяча письменниця *Астрид Ліндгрен* (вона автор «Пегпі Довгапанчоха», «Ронні — дочка розбійника», «Расмус», «Карлсон, який живе на даху», «Mio, мій міо» та інших). Коли писалась ця книга, прийшло сумне повідомлення: 28 січня 2002 р. вона залишила цей світ на 94 році життя. Вона до останніх днів своїх належала не світу «дорослих дядь та тьоть», а світові дитинства) виголосила промову: «Я хочу поговорити про дітей. Скільки дітей отримали свої перші уроки насилля від тих, кого любили, — від власних батьків — і потім понесли цю «мудрість» далі, передаючи її із покоління в покоління».

Для тих, хто кричить про необхідність «твірдої руки», я хочу розповісти історію, яку почула від однієї літньої дами. Коли вона була молодою мамою, люди вірили, що без різки гарної людини не виховаси, — тобто, сама вона в це не вірила, але одного разу її маленький син провинився, і їй здалося, що він вперше у житті заслуговує того, щоб його добре покарали. Вона наказала йому піти і самому виламати різку. Хлопчик пішов і довго не повертається. Нарешті він повернувся весь у слізах і сказав: «Різки я не знайшов, але ось тобі камінь, який ти можеш в мене кинути». Тут мати теж розплакалась, тому що раптом побачила все очима дитини. Дитина, мабуть, розмірковувала: «Мама хоче зробити мені боляче, для цього і камінь підійде».

Потім вона поклала камінь на кухонну полищку, де він і залишився лежати як вічне нагадування про обіцянку, яку вона дала собі у той момент, — ніякого насилля!

Непогано було нам усім покласти на кухонну полищу невеличкий камінець, як нагадування дітям і самим собі — **ніякого насилля!**

Дорослій людині інколи важко знайти порозуміння з дітьми саме тому, що вони перебувають у різних системах цінностей, значень, настроїв. Отже, шановні педагоги та батьки, пам'ятайте про це! І останнє про що не варто забувати: психічне та фізичне здоров'я дітей у ваших руках. Насилля — спроба показати фізичну силу та перевагу над дитиною, це шлях в нікуди, шлях до ненависті та накопичення у дитині бажання помститися. Насилля породжує агресію як фізичну, так і вербальну. Брутальні образливі слова на адресу дитини — це агресія проти дитячої душі, це іржа, яка її роз'їдає, підточуючи моральні устої буття дитини, роблячи вакуум її душевного світу. Не бійтесь зайвий раз сказати дякую, зайвий раз похвалити, підтримати, сказати щось приемне на адресу дитини. Не бійтесь дитину перевхвалити, залюбити. Й, як повітря, цього зараз не вистачає. Сучасний ритм життя «з'їдає» час дорослих, звужуючи їх спілкування з дитиною до мінімуму, а отже, згортає, мінімізує їх любов до дитини.

Психологи, провівши розмови із батьками дошкільнят, виокремили три групи сімей, які відрізняються тривалістю спілкування з дітьми. У сім'ях з високим рівнем спілкування протягом тижня дитина проводить з матір'ю 34 год, з батьком — 13; з середнім рівнем — мама займається дитиною 19,4 год, батько — 11 год; з низьким — з мамою 7,5 год, а з батьком — 4,2 год. Різниця помітна, і це виражається у тому, що найбільш недисципліновані і невиховані діти саме в сім'ях з низьким і середнім рівнем спілкування. За даними психологів, близько 60 % дітей у сім'ях, де основний режим — повне нерозуміння одне одного, егоїзм, брак чуйності, співчуття, — сироти при обох батьках.

Така ситуація виникає, коли на ранніх етапах росту і розвитку дитини батьки будують свої взаємини з нею лише на емоційних зв'язках, мало граються, майже не використовують іграшок, не привчають правильно користуватися речами домашнього вжитку, виконувати найпростіші фізичні вправи, надміру пестять дитину або, навпаки, часто сварять. Такі діти частіше від інших плачуть, бояться, нервують. Вони не хотять спілкуватися з незнайомими, тоді як їхні однолітки виявляють інтерес до нової людини, прагнуть вступити з нею в контакт, граються.

Отже, шановні дорослі, частіше покладайтесь на свою любов та інтуїцію, розв'язуйте свої власні проблеми не за рахунок психічного здоров'я власних дітей і за потреби звертайтесь за допомогою до психолога або психотерапевта.

Допомогою для Вас у пізнанні власної дитини може стати низка психологічних тестів, запропонованих у наступному розділі нашої книги.

розділ **6**

ДІАГНОСТИКИ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИТИНИ

Головний метод вивчення дитини — **спостереження**. Вам відається, що це дуже легко? І так, і не зовсім. Спочатку треба визначити, що саме ви хочете вивчати, тобто передбачити певну МЕТУ, скласти для себе орієнтовну програму спостережень.

Що ви хочете фіксувати? Наприклад, особливості спілкування дитини з однолітками. Для цього ви вирішуєте вивчити, як дитина спілкується з дорослими порівняно з ровесниками, які є відмінності у спілкуванні з дівчатками та хлопчиками, друзями і тими дітьми, хто не користується прихильністю дошкільника.

Далі ви визначаєте, які ситуації для вашої мети найцікавіші: коли діти спілкуються у грі, на прогулянці, під час спільноН діяльності. Напевне, не можна також уникнути дитячих конфліктів — спостерігайте, як дитина поводиться, коли її образили, чи є різниця в діях, спрямованих на симпатичних та антипатичних дітей. Спостерігаючи, вихователь бачить кожну дитину як цілісну особистість. Кожну дію він сприймає не ізольовано, а разом з іншими діями, словами, вчинками.

Тому й треба спочатку визначити мету, скласти програму, схему спостережень. Це допоможе проаналізувати складні колізії, що виникають, більш послідовно та цілеспрямовано. Не поспішайте робити висновки! Окрім спостереження можуть бути випадковими, їх треба перевіряти. Краще спочатку визначитися щодо строків вивчення певного явища, окремої дитини. Доцільно вести щоденник спостережень, де обов'язково позначати, коли саме ви зафіксували певне явище, як поводилася дитина.

Це допоможе пізніше проаналізувати факти, узагальнити результати спостережень. Важко повторити цікаву для вас ситуацію, життя весь

час вносить корективи. Тому й треба користуватися спостереженням систематично, перевіряючи себе, уточнюючи висновки. Якщо ви вирішили оволодіти методом спостереження, пам'ятайте про неможливість втручання. Як? Не втручатись, коли дитина свариться з кимось? Якщо ви вивчаєте особливості її спілкування, поведінку в конфліктних ситуаціях, то спочатку треба непомітно для неї зап'ятати (занотувати) всі важливі показники поведінки. А вже згодом дозволяється робити зауваження.

Спостереження має певні закони:

1. Визначення мети;
2. Складання програми;
3. Систематичність;
4. Очікувальна позиція, невтручання.

Метод спостереження має й недоліки. Він не дозволяє з'ясувати зв'язок між фактами спостережень та причинами, що їх викликають. Він набуває об'ективності, коли дитина не знає про її вивчення, але це заважає вихователю вчасно допомогти, навчити, сформувати навички і вміння. Тому поглиблене вивчення дитини потребує використання разом із спостереженням деяких експериментальних методик.

Досвід — от що збагачує метод спостереження. Придивляйся до дитини, її міміки, інтонацій, дій, слів та вчинків. Кожну вільну хвилинку присвячујмо пильному, уважному спостереженню. Особливо важливо розуміти індивідуальні особливості шестирічної дитини.

ВИЗНАЧЕННЯ ТРИВОЖНОСТІ

Ніякі спеціальні вправи для обстеження індивідуальних особливостей незастосовні. Ви фіксуєте прояви тривожності в повсякденному спілкуванні з дитиною, її взаємодії з ровесниками та дорослими, близькими та сторонніми. Ви спостерігаєте, як дитина виконувала вправи на дослідження уваги та пам'яті, мислення та здібностей, стежите за ігровою активністю.

Додаткову інформацію бажано одержати з бесід із батьками.

Ознаки тривожності:

- підвищена збудливість, напруженість, скутість;
- страх перед новим, незнайомим, незвичайним;
- невпевненість у собі, занижена самооцінка;
- очікування неприємностей, невдач, осуду старших;
- старанність, розвинуте почуття відповідальності;
- безініціативність, пасивність, боязкість;
- склонність пам'ятати більше погане, ніж хороше. Кожна окремо взята ознака не є свідченням вираженої тривожності.

- Наявність 6—7 ознак свідчить про високу тривожність.**
Наявність 3—5 ознак — про тривожність середнього рівня.
Наявність 1—2 ознак — про низьку тривожність.

Щоб уникнути суб'єктивізму під час оцінки тривожності дошкільника, запропонуйте кільком дорослим, які його добре знають, визначити поведінку цієї дитини за кожною з перелічених семи ознак і вивести середній бал. Якщо дорослим, до яких ви звернулися по допомозу, складно оцінити тривожність дошкільника за визначеними показниками, можемо запропонувати невелику анкету, відповіді на яку конкретизують прояви тривожності.

Інструкція до анкети: якщо твердження, що містяться в анкеті, правильно, з вашого погляду, характеризують дитину, поставте знак «+», якщо неправильно — знак «-».

Для застосування методики заготовіть спеціальні бланки за такою схемою:

Прізвище дитини _____ Прізвище дорослого _____

Дата _____ Вік дитини _____ Час _____

№ _____ пор. Твердження Відповідь _____

Не варто в назві анкети зазначати, що вона спрямована на вивчення тривожності дитини. Краще дати їй назву «Дослідження індивідуальних особливостей».

Отже, перед вами текст анкети. Щоб перевірити свої оцінки тривожності дитини, зроблені на основі спостережень, заповніть цю анкету самостійно, а потім запропонуйте її батькам дитини, вихователеві або методисту, який добре знає вашого вихованця.

1. Не може довго працювати, не втомлюючись,
2. Йому важко зосередитися на чомусь.
3. Будь-яке завдання викликає надмірну тривогу.
4. Під час виконання завдання дуже напружений, скучий.
5. Ніякові частіше за інших.
6. Часто говорить про можливі неприємності.
7. Як правило, червоніє в незнайомій обстановці.
8. Скаржиться, що бачить страшні сни.
9. Руки зазвичай холодні й вологі.
10. Нерідко бувають розлади шлунку.
11. Дуже пітніє, коли хвилюється.
12. Має поганий апетит.
13. Спить неспокійно, погано засинає.

14. Лякливий, багато що викликає в нього страх.
 15. Зазвичай неспокійний, легко засмучується.
 16. Часто не може дотримати слова.
 17. Погано переносить чекання.
 18. Не любить братися до нової справи.
 19. Не впевнений у собі, своїх силах.
 20. Бойтися труднощів.
- Додайте кількість плюсів, щоб дістати загальний бал тривожності.
- Висока тривожність — 15—20 балів.**
Середня тривожність — 7—14 балів.
Низька тривожність — 1—6 балів.

(Такі опитувальники використовуються в психології для дослідження тривожності дорослих. Спробуйте визначити власний рівень тривожності й за анкетою, і за наведеними сімома показниками. Досліджуючи інших, завжди рекомендуємо починати із себе).

Якщо тривожності немає взагалі або вона низька, добре це чи погано? Нетривожна дитина, як правило, надто безтурботна, потребує від дорослих пильного контролю. Такий «сміливець» постійно експериментує з усім, що під рукою. Він не вчиться на власних помилках, вмить забуває про застереження, колишні падіння, опіки, травми, невдачі. Він беззастережний і невтримний, самопевнений і безцеремонний.

Отже, вам доведеться багато попрацювати, щоб навчити дитину з пониженою тривожністю навичок самоконтролю. До дитини з високою тривожністю підхід зовсім інший. Такого боязного дошкільника варто постійно підбадьорювати, заохочувати, заздалегідь хвалити, виражаючи впевненість, що він справиться із завданням, зуміє, не підведе. Щоб подолати скутість, треба допомагати дошкільникові розслабитися, знімати напруженість з допомогою рухливих ігор, музики, спортивних вправ.

ВИЗНАЧЕННЯ ІМПУЛЬСИВНОСТІ

Що таке імпульсивність? Це особливість поведінки людини, яка полягає в схильності діяти за першим спонуканням. Імпульсивна людина ніколи не обдумує своїх вчинків, не стримує емоцій, не контролює поведінки, зважаючи на інтереси оточення.

На відміну від дорослих, усі дошкільники імпульсивні, але ступінь їх імпульсивності різний. Імпульсивність як індивідуальна особливість залежить від вроджених властивостей нервової системи і фіксується з початку другого року життя дитини.

Ознаки імпульсивності:

- невміння чекати, нетерплячість;
- образи, що легко виникають і швидко минають,
- дратівливість, нестриманість;
- легке перемикання уваги, схильність
- відволікатися;
- безтурботність, легковажність, безвідповідальність;
- огіда до одноманітної, скрупульозної роботи;
- жадоба нових вражень, змін.

Якщо ви, аналізуючи поведінку дитини в реальних життєвих ситуаціях, вважаєте, що в неї є всі сім ознак імпульсивності, бажано залучити до оцінки її індивідуальних особливостей інших дорослих, які добре знають цього дошкільника.

Кожна окремо взята ознака не свідчить про виражену імпульсивність.

Наявність 6—7 ознак — висока імпульсивність.

Наявність 3—5 ознак — середня імпульсивність.

Наявність 1—2 ознак — низька імпульсивність.

За схемою, запропонованою для дослідження тривожності, підготуйте бланки для анкети, яка допоможе чіткіше визначити рівень імпульсивності у того чи іншого дошкільника.

1. Завжди знаходить швидку відповідь, коли про щось запитують (можливо, і неправильну, але дуже швидку).
2. У нього часто змінюється настрій.
3. Багато що його дратує, виводить із себе.
4. Йому подобається робота, яку можна виконувати швидко.
5. Вразливий, але не злопам'ятний.
6. Часто відчувається, що йому все набридло.
7. Швидко, не вагаючись, приймає рішення.
8. Може різко відмовитися від їжі, яку не любить.
9. Часто відволікається на заняттях.
10. Коли хтось з дітей на нього кричить, він у відповідь так само робить.
11. Зазвичай впевнений, що впорається з будь-яким завданням.
12. Може нагрубіянити батькам, вихователям.
13. Часом здається, що він переповнений енергією.
14. Це людина дії, розмірковувати не вміє і не любить.
15. Вимагає до себе уваги, не хоче чекати.
16. В іграх не дотримується загальних правил.
17. Гарячкує під час розмови, часто підвищує голос.
18. Легко забуває доручення старших, захоплюючись грою.
19. Любить організовувати й верховодити.
20. Похвала та осуд діють на нього дужче, ніж на інших.

(Не забудьте оцінити власну імпульсивність, доповнюючи запитання поясненнями типу «...коли я дуже втомлююся» або «...коли я чимось засмучений, схвильований»...)

Прагнучи якомога об'єктивніше оцінити рівень імпульсивності дошкільника, ви самостійно заповнили цю анкету й одержали незалежні характеристики від двох дорослих. Щоб уточнити результати, додайте всі бали, здобуті в кожному з трьох досліджень, і поділіть їх на три. Наприклад, ваш показник імпульсивності Андрія Б.— 16 балів. Його бабуся, заповнивши анкету, набрала всього 12 балів, а батько — 17 балів. У такому разі:

$$\text{середній бал становитиме } \frac{16+12+17}{3} = 15.$$

Висока імпульсивність: 15—20 балів.

Середня імпульсивність: 7—14 балів.

Низька імпульсивність: 1—6 балів.

Незбіг балів, здобутих заповненням анкети різними дорослими, є непрямим свідченням особливостей їхніх стосунків з дитиною.

Чи бувають діти зовсім неімпульсивні? Які вміють чекати, стримані, зосереджені, не шукають нових вражень? Ви скажете: «Це маленькі дідуся й бабусі». Справді, імпульсивність властива дошкільному дитинству й пов'язана з недостатньою зрілістю нервової системи.

Однак її вираженість може бути дуже різною. Одні діти надзвичайно імпульсивні в новій обстановці, якщо надмірна кількість подразників, інші схильні до зривів під час виконання монотонної, одноманітної роботи, коли подразників бракує. Треті стають особливо нестриманими й нетерплячими, коли починають хворіти.

Постостерігайте за своїми вихованцями, особливо за групою дітей з високим рівнем імпульсивності. Спробуйте визначити найсприятливіші умови для кожної дитини. Порівняйте імпульсивність дітей та їхніх близьких. Це допоможе вам дібрати індивідуальні форми роботи з кожною конкретною дитиною. Загальні рекомендації: спілкуючись з імпульсивним дошкільником, заохочуйте його в усіх випадках, коли він намагається стриматися, втриматися від спокуси, коли робить несміливі спроби почекати, потерпіти, коли висловлює бажання зупинитися, запобігти зривові. Не поспішайте заперечувати, що такого не буває. Повною мірою — так. Але паростки саморегуляції час від часу з'являються. Їх треба помічати й закріплювати.

Частіше звертайтесь до ігор, в яких дитині легше взяти себе в руки. Навчайте ігрових прийомів відволікання від спокус. Вдалою формою роботи з імпульсивним дошкільником є групові завдання, успішність виконання яких залежить від уміння дитини взяти на себе відповідальність, довести задумане до кінця, переступити через дрібні образи

та непорозуміння заради якомога швидшого досягнення спільної мети. Так, бажано створювати команди з 3—4 дітей, які дістають однакове завдання й змагаються в успішності його виконання. Імпульсивні дитині можна доручити роль командира чи його помічника.

Вдалий прийом — ігри за знайомими сюжетами. У драматизаціях, головними героями яких є, наприклад, популярні мультиплікаційні персонажі Чіп і Дейл, дошкільники охоче освоюють способи саморегуляції, типові для цих імпульсивних звірят, зокрема перемикання з власних проблем на інші.

ВИЗНАЧЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ

Перші ознаки агресивності простежуються після двох з половиною років. Яку дитину називають агресивною? Ту, що прагне навмисне заподіяти шкоди іншій, образити, вдарити, зробити боляче, зокрема дошкулити й словом. Агресивний дошкільник дражнить ровесників, вигукає образливі прізвиська. Він упертий та самовіннений, спочатку заперечує, а потім вислуховує, частіше говорить «ні», ніж «так».

Ознаки агресивності

- упертість, прагнення заперечувати, відмовлятися;
- забіжуватість, дратівливість;
- напади гніву, вибухи зlostі, обурення;
- прагнення образити, принизити;
- владність, намагання обстоювати своє;
- egoцентрізм, невміння зрозуміти інтереси іншого;
- самовінність, завищена самооцінка.

Кожна окремо взята ознака не свідчить про виражену агресивність. Випадкові, епізодичні прояви впертості або запальності — це ще не показники високого рівня такої властивості. Лише систематично спостережувані прояви перелічених особливостей поведінки та взаємодії можуть свідчити про агресивність дошкільника.

Наявність 6—7 ознак свідчить про високу агресивність.

Наявність 3—5 ознак свідчить про середню агресивність.

Наявність 1—2 ознак свідчить про низьку агресивність.

Відповідно до схеми, запропонованої для дослідження тривожності, пригответе бланки для невеликої анкети, яка допоможе вам упевнено засвідчити про рівень агресивності у того чи іншого дошкільника.

Запропонуйте цю анкету колезі (вихователеві чи методисту), що добре знає досліджувану дитину, а також батькові, матері, бабусі

або дідусеві, старшій сестрі (чи іншим близьким людям) цього дошкільника. Порівняйте здобуті дані й виведіть середній бал.

Анкета

1. Злий дух часом вселяється в нього.
2. Він не може змовчати, коли чимось незадоволений,
3. Коли хтось його образить, він обов'язково прагне поквитатися.
4. Часом йому без будь-якої причини хочеться вилаятися.
5. Часом він залишки ламає іграшки, щось розбиває, шматує, рве книжки.
6. Інколи він так наполягає на чомусь, що людям навколо вривається терпець.
7. Він не від того, щоб подражнити тварин.
8. Взяти верх у суперечці з ним майже неможливо.
9. Дуже сердиться, коли вважає, що хтось кепкує з нього.
10. Здається, що інколи в ньому спалахує бажання заподіяти якусь школу, шокувати оточення.
11. У відповідь на звичайні розпорядження прагне зробити все навпаки.
12. Часто не за віком сварливий.
13. Сприймає себе як самостійного і рішучого.
14. Любить бути першим, верховодити, підкоряті собі інших.
15. Невдачі надзвичайно дратують його, намагається шукати винних.
16. Легко свариться, встриє в бійку.
17. Старається спілкуватися з молодшими і фізично слабкішими.
18. У нього часті напади похмурої дратівливості.
19. Не поважає ровесників, не поступається, нічим не ділиться.
20. Упевнений, що будь-яке завдання виконає краще за інших.

Позитивна відповідь на кожне запропоноване твердження оцінюється 1 балом. Підрахуйте, скільки тверджень, на вашу думку, стосується досліджуваного дошкільника.

Висока агресивність: 15—20 балів.

Середня агресивність: 7—14 балів.

Низька агресивність: 1—6 балів.

(Не забудьте дослідити й власну агресивність з допомогою цієї анкети. Запропонуйте вдома комусь з найближчих людей охарактеризувати ваш нинішній стан за анкетою. Буває, людина мимоволі провокує оточення, викликає агресивні реакції своїм безапеляційним тоном, різкими інтонаціями, нескінченними наказами та зауваженнями.)

Чи радіти, якщо агресивність надто низька або не виявлена зовсім? Відсутність агресивності — не ідеал. Такі діти не можуть заступитися

за себе та інших, вони не заперечують, погоджуються, намагаються завжди бути остроронь. Їхня пасивність, несамостійність, нерішучість і певна загальмованість заважають розвиткові довільної регуляції поведінки, яка має важоме значення під час підготовки до школи.

Такі діти потребують стимуляції активності та розкріпачення. Їм треба давати завдання, що передбачають виявлення ініціативи та самостійності. Вони потребують заохочення та доброзичливої уваги, щоб зміцнювалася їх впевненість у власних силах.

Як працювати з агресивним дошкільником? Адже одна забіякувати і дратівлива дитина може заважати роботі всієї групи. Та і їй самій важко від власної неврівноваженості та гнівлівості.

Ефективний прийом: перевести забіяку на 1—2 тижні в групу старших дітей, де йому не вдасться безкарно ображати всіх. Тільки не слід погрожувати таким переведенням в іншу групу. Нехай привід буде правдоподібним, наприклад, карантин чи ремонт. Якщо немає змоги організувати радикальний перехід у незвичайні умови, слід у звичайній обстановці дати дитині такі умови, щоб у неї знизилися повсякденні успіхи, щоб товариші почали явно випереджати її в чомусь.

Тільки ровесники допоможуть агресивній дитині усвідомити власні промахи та помилки, тільки діти полегшать формування вольових затримок. Вивчіть інтереси агресивної дитини, її схильності. Це допоможе зацікавити її цікавою діяльністю, знайти продуктивніший вихід для енергії, що вирує. Частіше давайте такій дитині доручення, що вимагають рішучості та ініціативи, спираєтесь на позитивні якості, властиві цій дитині. Допоможіть освоїти не тільки командирські, а й підлеглі, другорядні ролі. Почніть з гри, а відтак поступово переходьте до повсякденних завдань.

Нарешті, спробуйте розібратися в сімейних проблемах агресивної дитини. Сім'я, в якій побутують жорсткі, сурові стосунки, створює умови для зростання агресивності. Принижувати, карати дитину, вимагати покірливості й беззаперечного послуху — означає самому культувати нестриманість і злостивість. Намагайтесь переконати батьків дошкільника, що тільки ваші з ними спільні зусилля, терпіння та віра в успіх допоможуть підготувати дитину до шкільного життя.

Запропоновані методики допоможуть Вам краще усвідомити сутність шестиричної дитини та допоможуть краще усвідомити її внутрішній доволі непростий світ. Але не поспішайте з остаточними висновками, порадьтеся з психологом дитячого садочка, колегами і батьками. Ваші спостереження — це всього-на-всього маленький крок у пізнанні ВСЕСВІТУ нашого загадкового шестиричного вихованця. І треба усвідомити, що попереду у нього не менш складне виробовування школою, а отже, готовністю до неї. Та про це вже в наступній книзі. Тож до зустрічі на сторінках наступної книги!

Науково-виробниче видання

Бібліотека «Шкільний світ»

Кочерга Олександр

Психофізіологія дітей 6 року життя

Редактор Т. Вороніна

Літературний редактор Г. Савчук

Коректор В. Каляев

Художній редактор О. Голик

Верстка Т. Жур

Підписано до друку 15.10.07. Формат 60 x 84/16.

Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 7,44. Обл.-вид.арк. 6,7. Тираж 4300 пр.

Зам. 3562.

ТОВ Видавництво «Шкільний світ»

01014, Київ, вул. Тимірязевська, 2

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 775 від 21.02.2002 р.

Видруковано з готових діапозитів в ОП «Житомирська облдрукарня»

10014, Житомир, вул. Мала Бердичівська, 17

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ЖТ № 1 від 06.04.2001 р.

ЯК ПРИДБАТИ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «ШКІЛЬНИЙ СВІТ»?

1. ПЕРЕДПЛАТИТИ ЗА «КАТАЛОГОМ ВИДАНЬ УКРАЇНИ», який є в кожному поштовому відділенні.

У розділі «Газети України» знайдіть Вашу улюблену фахову газету за назвою предмета, який Ви викладаєте. А трохи нижче шукайте книжкову серію цієї газети. Наприклад, якщо Ви – математик, то, відповідно, Ваша газета – «Математика», а книжкова серія – «Математика. Бібліотека». Якщо Ви працюєте у дитячому садку, Вам потрібна серія «Дитячий садок. Бібліотека». Якщо Ви очолюєте методичну службу району, спеціально для Вас створена серія «Управління освітою. Бібліотека». Учителям сільської школи слід ознайомитися з книжковою серією «Сільська школа. Бібліотека», учителям географії – «Краєзнавство. Географія. Туризм. Бібліотека», початкових класів «Початкова освіта. Бібліотека», а класним керівникам «Шкільний світ. Бібліотека».

2. ЗВЕРНУТИСЯ В ОДНЕ З ПРЕДСТАВНИЦТВ «ШКІЛЬНОГО СВІТУ», які є майже в кожному обласному центрі України. Там можна передплатити та купити газети і книжки.

3. ЗАМОВИТИ КНИЖКИ ПОШТОЮ

ЗА АДРЕСОЮ:

а/с 65, м. Київ-150,
03150 або

електронною поштою:

voir@i.kiev.ua

Довідки за телефоном:
(044) 599-14-15.

АДРЕСИ ТА ТЕЛЕФОНИ ПРЕДСТАВНИЦТВ:

м. Біла Церква, служб. тел. (04463) 53052

м. Вінниця, служб. тел. (0432) 327656

м. Донецьк, служб. тел. (062) 3042114

м. Дніпропетровськ, служб. тел. (056) 7768418

м. Житомир, служб. тел. (0412) 372875

м. Запоріжжя, служб. тел. (061) 2200457

м. Івано-Франківськ, служб. тел. (03422) 31184

м. Кам'янець-Подільський, моб. тел. 80509430914

м. Київ, дом. тел. (044) 4101061

моб. тел. 80443328699

м. Кіровоград, служб. тел. (0522) 246608

м. Луганськ, служб. тел. (0642) 505263

м. Луцьк, служб. тел. (032) 47152

м. Львів, служб. тел. (032) 2202122

м. Одеса, служб. тел. (048) 7294512

м. Полтава, служб. тел. (05322) 24956

м. Рівне, служб. тел. (0362) 222202

м. Сімферополь, служб. тел. (0652) 273370

м. Суми, служб. тел. (0542) 348890

Сумська обл., моб. тел. 80662345781

м. Тернопіль, служб. тел. (0352) 435783

м. Харків, служб. тел. (057) 7568969

м. Херсон, служб. тел. (0552) 410811

м. Хмельницький, моб. тел. 80676885532

м. Черкаси, служб. тел. (0472) 649522

м. Чернівці, служб. тел. (0372) 522343

м. Чернігів, дом. тел. (04622) 75457

Наша адреса:
01014, м. Київ,
вул. Бастіонна, 15,
«Шкільний світ»
Довідки за телефоном:
(044) 286-45-94